BAOU
Education for All
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)
NAAC ACCREDITED A++ GRADE 3.55/4

સેમેસ્ટર - 1 સમાજકાર્યમાં અનુસ્નાતક (MSW)

પેપર – MSW - 104

ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલલેખન - I

સમાજકાર્ય

समाज कार्य

Social Work

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવી ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ. શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : 'જેનાથી ચારિત્ર્યઘડતર થાય, માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.'

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠા મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમતા પૂર્વક કરે છે. સમાજના વિશાળ વર્ગને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

'સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ' સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ મેળવતાં છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખૂ રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજ્જ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને 'સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન', 'સ્વાધ્યાય રેડિયો' જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘર સુધી શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબમાં અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન આપવા સાથે અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાથના કરું છું.
અસ્તુ!

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય

કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

સમાજકાર્યમાં અનુસ્નાતક (Master of Social Work - MSW)

MSW – 104 ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલલેખન

(Field Work & Report Writing-I)

નિદર્શન (Direction)

પ્રો.(ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય	*નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, કુલપતિ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*
પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ	*અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.*

સંપાદક (Editor)

ડૉ. સંજય પટેલ	BSW & MSW *કોર્સ કો-ઓર્ડીનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*

સહ-સંપાદક (Co-Editor)

શ્રી આશિષ વસાવા	*આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*
ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત	BSW & MSW *કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*
ડૉ. જયેશ પરમાર	*આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*
ડૉ. શિલ્પા રાજ્યગુરુ	*આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*
શ્રી કરણસિંહ પરમાર	*આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*

વિષય સમિતિ (Subject Committee)

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ	*અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*
ડૉ. સંજય પટેલ	BSW & MSW *કોર્સ કો-ઓર્ડીનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*
પ્રો.(ડૉ.) મગનભાઈ પરમાર	*અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, પારુલ યુનિવર્સિટી, વડોદરા*
પ્રો.(ડૉ.) ભાવના મહેતા	*અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા*
ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત	BSW & MSW *કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*

વિષય પરામર્શન (Subject Review)

ડૉ. ક્રાંતિબેન ત્રિવેદી	*આચાર્ય, શ્રી સાર્વજનિક* BSW-MSW *કોલેજ, મહેસાણા*
ડૉ. ક્રિષ્ટીનાબેન પરમાર	*એસોસિએટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય વિભાગ, પારુલ યુનિવર્સિટી, વડોદરા*

લેખન (Writing)

ડૉ. જયેશ પરમાર	*આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*
ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત	*આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*

ભાષા પરામર્શન (Language Review)

ડૉ. અજયભાઈ રાવલ	*એસોસિએટ પ્રોફેસર, ઉમિયા આર્ટ્સ કોલેજ , અમદાવાદ*

પ્રકાશક (Publisher)

કુલસચિવ	*ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ*
પ્રકાશન વર્ષ :	2024 *(પ્રથમ આવૃત્તિ)*

978-93-5598-889-8

ISBN NO: 978-93-5598-889-8

:સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

MSW-104: ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલ લેખન

વિભાગીય પરિચય

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ગ્રામીણ સમુદાયોમાં અસરકારક ક્ષેત્રકાર્ય માટે જરૂરી સૈદ્ધાંતિક અને વ્યવહારુ જ્ઞાનથી સજ્જ થવા માટે પાઠ્યક્રમ MSW-104: *'ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલ લેખન' રચાયેલ છે. આ પાઠ્યક્રમમાં સામાજિક માળખાં, સાંસ્કૃતિક ધોરણો અને ગ્રામીણ જીવનને દર્શાવતી આર્થિક અને રાજકીય પ્રણાલીઓને સમજવાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. આ પાઠ્યક્રમમાં કુલ એકમ – ૧ થી ૪એકમોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ એકમમાં ક્ષેત્રકાર્યની પરિભાષા, હેતુઓ તથા ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્યનું મહત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેમાં ક્ષેત્રકાર્યની વિભાવનાથી પરિચય થશો, તથા વાસ્તવિક-વિશ્વના મુદ્દાઓને સમજવા અને તેના ઉકેલમાં તેની ભૂમિકા, સિદ્ધાંત અને પ્રેક્ટિસ વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવા અને વ્યાવસાયિક કુશળતાના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનો સમાવેશ થાય છે. આ એકમમાં ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ક્ષેત્રકાર્યના મહત્વ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, આ વિસ્તારોની અનન્ય સામાજિક-આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતાની ચર્ચા કરેલ છે. આ એકમ વિદ્યાર્થીઓને શીખવાના અભિગમ તરીકે અને ગ્રામીણ વિકાસમાં સકારાત્મક યોગદાન આપવાના સાધન તરીકે ક્ષેત્રકાર્યના મહત્વને પરિભાષિત કરે છે. બીજા એકમ 'ક્ષેત્રકાર્ય પ્રયુક્તિઓ, ક્ષેત્રકાર્ય ગોઠવણી તથા અહેવાલ લેખન'નો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને ક્ષેત્રકાર્ય કરવા, તેમની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવા અને તેમના તારણોનું અસરકારક રીતે દસ્તાવેજીકરણ કરવા માટે વ્યવહારુ સાધનો અને તકનીકો પ્રદાન કરવાનો છે. ક્ષેત્રકાર્ય પ્રોજેક્ટ્સને અસરકારક રીતે ઘડવા અને તેને અમલમાં મૂકવા માટે જરૂરી કૌશલ્યો વિકસાવવા અને તેમના તારણો સ્પષ્ટપણે સંચાર કરતા વ્યાપક અહેવાલો બનાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.*

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ત્રીજા એકમ 'ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – I *– કુટુંબ, અર્થવ્યવસ્થા અને ધાર્મિક વ્યવસ્થા'માં ગ્રામીણ સમુદાયોમાં કુટુંબની ભૂમિકા – સગપણની વ્યવસ્થા, સામાજિક ધોરણોને ક્ષેત્રકાર્ય સાથે સાંકળીને વર્ણન કરેલ છે. તેમજ સ્થાનિક અર્થતંત્ર જેમ કે કૃષિ, નાના પાયાના ઉદ્યોગો અને અનૌપચારિક શ્રમ બજારો, ગ્રામીણ જીવન પર ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓનો પ્રભાવ, જેમાં તેઓ સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સામુદાયિક જોડાણની ચર્ચા કરેલ છે. 'ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ક્ષેત્રીય કાર્ય -* II: *પંચાયતી રાજ, ગ્રામસભા અને ઉદ્યોગ' નામના ચોથા એકમમાં પંચાયતી રાજ પ્રણાલીથી શરુ કરી ગ્રામ સભા, સ્થાનિક સ્વ-શાસનના મૂળભૂત એકમ તરીકે, સામુદાયિક નિર્ણય લેવામાં તેના મહત્વને દર્શાવેલ છે. વિદ્યાર્થીઓમિત્રો, આ પાઠ્યક્રમ સમજ્યાબાદ તમે, ગ્રામીણ વિકાસ પર શાસન અને ઔદ્યોગિકીકરણની અસરો અને હકારાત્મક પરિવર્તનની સુવિધામાં સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકાનું મૂલ્યાંકન કરી શકશો.*

એકમ - 1 **ક્ષેત્રકાર્યની પરિભાષા, હેતુઓ તથા ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્યનું મહત્વ**

:: રૂપરેખા ::

1.0. ઉદ્દેશ્યો

1.1. *પ્રસ્તાવના*

1.2. *સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્યની પરિભાષા*

1.3. *ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓ*

1.4. *ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્યનું મહત્વ*

1.5. *સારાંશ*

1.6. *તમારી પ્રગતિ ચકાસો*

1.7. *ચાવીરૂપ શબ્દો*

1.8. *કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ*

1.9. *તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો*

1.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે -

- સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્યના ખ્યાલો, વિભાવના, સ્થાન વિશે જાણી શકશો.
- સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓ વિશેની સમજ કેળવશો.
- ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્યના મહત્વ વિશે સમજી શકશો.
- ક્ષેત્રકાર્યમાં મુલાકાત અને અભિમુખતા નો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળશે.
- ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગામની પસંદગીકેવી રીતે કરવી અને રિપોર્ટીંગ કેવી રીતે કરવું તેના વિશે માહિતગાર થશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત એકમ સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય અને ક્ષેત્રકાર્યની ગોઠવણીનો પરિચય કરાવે છે. તેમાં સમાજકાર્ય અભ્યાસક્રમમાં જોડાવાની શરૂઆતને ધ્યાનમાં રાખીને કેટલીક બબતોનો પરિચય આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સમાજકાર્ય

શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય ખૂબજ મહત્ત્વનું અંગ છે. વ્યક્તિને ક્ષેત્રકાર્ય વિશેની સૈદ્ધાંતિક સમજ મળે તે બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય કેવી રીતે, ક્યાં, અને શું શરૂઆત થઈ તેની જાણકારી આપવામાં આવી છે. સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્યની વિભાવના, ખ્યાલ અને સ્થાનની પણ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. જુદા-જુદા સમયે સમાજકાર્યકરો દ્વારા ક્ષેત્રકાર્ય પ્રત્યેની અપેક્ષાઓને ધ્યાનમાં રાખીને ઘડવામાં આવેલ હેતુઓથી પણ તેમને પરિચિત કરાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપર્યુક્ત એકમમાં સમાજકાર્ય સત્ર-૧ના ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. ક્ષેત્રકાર્યની શરૂઆતને તથા તેની અભિમુખતા જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને તમારા માટે ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય અભિમુખતા મુલાકાત આયોજન આપવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ એકમ દ્વારા ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યની કેવી રીતે અને ક્યાં ગોઠવણી કરવી, કોલ સુપરવાઇઝર, સમયગાળો, રિપોર્ટિંગ પદ્ધતિ વગેરે બાબતોની વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે.

1.2 સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્યની પરિભાષા

શિક્ષણનું માધ્યમ દરેક વ્યક્તિને રોજગાર પૂરો પાડવાનું છે. સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય આપને રોજગારક્ષમ બનાવે છે. વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ દરમિયાન વ્યક્તિને આવતા પડકારોમાં દરમિયાનગીરી કરવા સક્ષમ બનાવે છે. સમાજકાર્ય શિક્ષણની શરૂઆત અમેરિકામાં (ચેરીટી ઓર્ગેનાઈઝેશન સોસાયટી) અપ્રેન્ટિસના સ્વરૂપમાં દાન સંગઠન સમિતિ દ્વારા થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૮૯૮ સમાજકાર્ય એક વ્યવસાય તરીકે ક્ષેત્રકાર્ય તાલીમની શરૂઆત કરવામાં આવી. દાન સંગઠન સમિતિ દ્વારા સમાજકાર્ય શિક્ષણ માટે નવા કાર્યકરોને તાલીમ આપવાની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. જેમાં તાલીમનું સ્વરૂપ એ વ્યાવહારિક હતું. પાંચ અઠવાડિયાનનો આ વ્યાવહારિક સૈદ્ધાંતિક તાલીમનો કાર્યક્રમ નવા ભરતી કરવામાં આવેલા કાર્યકરો માટે હતો. તાલીમની પદ્ધતિ ખૂબ જ સરળ હતી. ઉદાહરણ તરીકે જુનિયર કાર્યકર દ્વારા કરવામાં આવેલ કાર્યનું નિરીક્ષણ કરવું. આ માટે સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનના કોઈ વર્ગ ચલાવવામાં આવતા ન હતા, કે પછી તેમની કામગીરીની કોઈ ચકાસણી કરવામાં આવતી ન હતી. આ રીતે સમાજકાર્ય શિક્ષણની શરૂઆત વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર તાલીમના માધ્યમથી થઈ. મેરી રીચમંડ દ્વારા સમાજકાર્યમાં વ્યવહારિક તાલીમ (ક્ષેત્રકાર્ય) શરૂઆત કરવામાં આવી. તે દાન સંગઠન સમિતિ સાથે જોડાયેલા હતા. સામાજિક વૈયક્તિક સેવાકાર્ય અને સમાજકાર્ય શિક્ષણના ખ્યાલ અને વિચારને વિકસાવવામાં તેમનો મહત્વનો ફાળો રહેલો છે. વર્તમાન સંદર્ભમાં સમાજકાર્યમાં વ્યાવહારિક તાલીમનો વિકાસ થયો છે. જે એક માત્ર કોઈ એકમ માટેના વ્યક્તિઓ માટે તાલીમનો કાર્યક્રમ ન રહેતા તેના

ક્ષેત્રો, તબક્કાઓ, સંસ્થાઓ અને વિસ્તાર એમ અનેક પ્રકારથી તાલીમ આપવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય કાર્યક્રમમાં ગ્રામીણ, શહેરી કે સ્લમ ક્ષેત્રકાર્ય. બાળકોના મૂળભૂત અધિકારો, વૃદ્ધો તેમજ મહિલા સશક્તિકરણ ક્ષેત્રમાં ક્ષેત્રકાર્ય. સરકારી કે બિનસરકારી સંસ્થાઓના વિભાગોમાં ક્ષેત્રકાર્ય, પ્રથમ વર્ષ કે બીજા વર્ષનું ક્ષેત્રકાર્ય વગેરે વિવિધ ભાગોમાં વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. જેમાં તમે સમાજકાર્યની ડીગ્રી મેળવવા પ્રથમ સત્રમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે વ્યાવહારિક કે પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરશો.

❖ **ક્ષેત્રકાર્યની પરિભાષા**

સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્યની વિભાવનાઓને સમજવામાં આ મુદ્દો ઉપયોગી બનશે. સામાજિક કાર્યમાં ક્ષેત્રીય કાર્ય સામાજિક કાર્ય શિક્ષણ અને પ્રેક્ટિસના વ્યવહારુ, લાગુ ઘટકનો સંદર્ભ આપે છે. તે સામાજિક કાર્ય તાલીમ કાર્યક્રમોનો એક અભિન્ન ભાગ છે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ વર્ગખંડમાં મેળવેલા સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનને વાસ્તવિક દુનિયાની પરિસ્થિતિઓમાં લાગુ કરે છે. સામાજિક કાર્યની ફિલ્ડ પ્રેક્ટિસ દ્વારા, કામદારો તેમના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન, તકનીકી કૌશલ્યો અને માનવતાવાદી ફિલસૂફીનો ઉપયોગ કરીને વ્યક્તિગત, જૂથ અને સમુદાયના સ્તરે માનસિક સમસ્યાઓથી પીડિત લોકોને તેમની સમસ્યાઓ ઓળખીને અને તેના કારણો જાણવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે. સામાજિક કાર્યમાં ક્ષેત્રીય કાર્યની પૃષ્ઠભૂમિને સમજવા માટે, સામાજિક કાર્યની ફિલસૂફી સમજવી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે સામાજિક જીવનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને વિભાવનાઓને સમજ્યા વિના, ક્ષેત્રીય કાર્યની વાસ્તવિકતા સમજવી મુશ્કેલ છે. તત્વજ્ઞાન સામાજિક જીવનના ઉચ્ચતમ મૂલ્યોને અસરકારક બનાવે છે અને વ્યક્તિ, સમાજ વગેરેના આદર્શો અને નૈતિક વર્તનને સમજાવે છે. તત્વજ્ઞાન સામાજિક સંબંધોના સર્વોચ્ચ આદર્શનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. સામાજિક કાર્યનું અસ્તિત્વ વ્યક્તિની સુખાકારીમાં રહેલું છે. તેનો પાયો પોતે જ માનવતાવાદી છે, પરંતુ માનવતાવાદી વિચાર સિદ્ધાંતો અને તથ્યો પર આધારિત છે. સામાજિક કાર્ય લોક કલ્યાણ માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.

સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય એટલે સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી અનુભવ મેળવવો અને માનવીની સમસ્યાઓ સાથે કામગીરી કરવા કુશળતાઓ વિકસીત કરવી. સમાજશાસ્ત્ર શબ્દકોશ અનુસાર ક્ષેત્રકાર્ય એટલે સામાજિક સર્વેક્ષણ અથવા વિભિન્ન ભૌગોલિક ક્ષેત્રમાં વસવાટ કરતી વસ્તીમાંથી પ્રાથમિક માહિતી એકત્ર કરવાની પ્રક્રિયા. આ વ્યાખ્યા સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી તદ્દન સાચી છે. પરંતુ સમાજકાર્યમાં ક્ષેત્રકાર્યનો અર્થ ભિન્ન છે. સમાજકાર્યના વ્યાવસાયિક કાર્યકરો દ્વારા સમાજકાર્યમાં ક્ષેત્રકાર્યની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે.

બટ્રીમનો અભિપ્રાય છે કે, સામાજિક કાર્ય વાસ્તવિક બનવા માટે, દાર્શનિક હોવું જરૂરી છે. પરંતુ આ સંકલ્પ ત્યારે જ પરિપૂર્ણ થઈ શકે જ્યારે સામાજિક કાર્ય એવી માન્યતાઓ પર આધારિત હોય જે સુખી જીવનનો માર્ગ મોકળો કરે છે. આ સંદર્ભમાં, સામાજિક કાર્યની ફિલસૂફીનું વર્ણન કરવામાં આવી રહ્યું છે જેમાં સામાજિક કાર્યની વિભાવના, વલણ અને મૂલ્યોનું વર્ણન કરવામાં આવશે. જે તમને ક્ષેત્રમાં કામ કરવા અને સમાજની ફિલસૂફી સમજવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

લિયોનાર્ડના મતે, ફિલસૂફી એ વિશ્વના વિવિધ મંતવ્યોની કલ્પનાત્મક અભિવ્યક્તિ કરતાં વધુ છે. આદર્શ સ્વરૂપ સિવાય, તે માણસ અને માણસ અને સમગ્ર વિશ્વ વચ્ચેના સંબંધના મૂળભૂત સત્યોને રજૂ કરે છે. વૈજ્ઞાનિક બનવા માટે માનવ વિજ્ઞાન ફિલોસોફિકલ હોવું જોઈએ. સામાજિક કાર્યમાં માનવ જીવનને વધુ સુખી અને કાર્યશીલ બનાવવાનો સંકલ્પ છે.

સામાજિક ક્ષેત્રકાર્ય એ વિદ્યાર્થી અને સામાજિક જીવનની સ્થિતિ વચ્ચેની માર્ગદર્શીત આંતરક્રિયાત્મક પ્રક્રિયા છે. જેમાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય માનવ પર્યાવરણની સંભાવનાઓનો વિકાસ કરી જરૂરિયાતને લક્ષમાં રાખી ઈલાજ, સુધાર અને પરિવર્તન માટે બંધાયેલ છે તેમજ તેની સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે. ક્ષેત્રકાર્ય એ સમુદાય અને સામાજિક કલ્યાણ સંસ્થા દ્વારા થતું કાર્ય છે. વિદ્યાર્થી ત્યાં કુશળતાઓ શીખે છે અને શૈક્ષણિક આયોજન અનુસાર જ્ઞાનની ચકાસણી કરે છે. સમગ્ર કાર્યક્રમ વિદ્યાર્થી અને ક્ષેત્ર આધારીત છે. સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય એ ક્ષેત્રના નિષ્ણાત અને સમાજકાર્યની તાલીમ પ્રાપ્ત કરેલ કાર્યકરના સુપરવિઝન હેઠળ વિદ્યાર્થી માટે કરવામાં આવતી કામગીરી છે. સમાજકાર્ય શિક્ષણ દ્વારા સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે યોગ્ય તકો પૂરી પાડી શકાય અને સામાજિક સંઘર્ષો ઘટાડીને એકીકરણને પ્રોત્સાહન આપી શકાય.

❖ ક્ષેત્રકાર્યનો ખ્યાલ

ફિલ્ડવર્કની વ્યાપકપણે ઉપયોગમાં લેવાતી વ્યાખ્યા હેમિલ્ટન અને એલ્સ (૧૯૮૩) દ્વારા કરવામાં આવી છે જેઓ તેને આ રીતે જુએ છે, ''વિદ્યાર્થીઓને તેમની તેમની પ્રારંભિક સમજ, કૌશલ્ય અને વલણથી સંબંધિત સ્તરો તરફ લઈ જવા માટે રચાયેલ પ્રેક્ટિસ સેટિંગમાં થતા અનુભવોનો સભાનપણે આયોજિત સમૂહ.

સામાજિક કાર્યનો અર્થ એ છે કે સકારાત્મક, સક્રિય હસ્તક્ષેપ દ્વારા લોકો અને તેમના સામાજિક વાતાવરણ વચ્ચે ક્રિયાપ્રતિક્રિયાને પ્રોત્સાહિત કરીને વ્યક્તિઓની ક્ષમતાઓમાં સુધારો કરવો જેથી કરીને તેઓ જીવનમાં તેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરતી વખતે તેમના દુઃખને ઘટાડી શકે. સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય એ વ્યક્તિને જાતે

કામ કરીને શીખવાની પ્રક્રિયા છે. જે તેમના માટેની એક સામાજિક પ્રયોગશાળા છે. જેમાં સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનની વ્યાવહારિક સ્થિતિમાં તપાસ કરવાની હોય છે. જેના થકી તેમની સામાજિક જીવનની કુશળતાનો વિકાસ થાય છે. સમાજકાર્ય ક્ષેત્રકાર્ય એ સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન દ્વારા કુશળતા અને પદ્ધતિઓને ક્રિયામાં રૂપાંતરિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. વ્યાવસાયિક શિક્ષણમાં વ્યવહારું જ્ઞાનના શિક્ષણની ઉપયોગીતા વધારે રહેલી છે. તેમાં સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન ઓછું ઉપયોગી નીવડે છે. સમાજકાર્યમાં ક્ષેત્રકાર્ય નિષ્ણાત કાર્યકરના માર્ગદર્શન અને સુપરવિઝન હેઠળ કરવામાં આવતું કાર્ય છે. આ રીતે ક્ષેત્રકાર્ય બેવડી પ્રક્રિયા છે. સંક્ષિપ્તમાં વાત કરીએ તો પ્રેક્ટિસ વગર થિયરી વગર પ્રેક્ટિસ અર્થહીન છે. ક્ષેત્રકાર્યમાં શિક્ષણ અને તાલીમ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. ક્ષેત્રકાર્ય મુજબ સમાજકાર્યને અનુકૂળ તમારું વલણ કેળવવામાં આવે છે અને વિવિધ કૌશલ્યોનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તમે ક્લાસરૂમમાં જે સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન- વિષયક માહિતી મેળવો છો તેનો રોજબરોજના વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવાથી સૈદ્ધાંતિક અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું દ્રઢીકરણ થાય છે. ક્ષેત્રકાર્યથી વલણોનો બૌદ્ધિક અને સાંવેગિક વિકાસ થાય છે. સમાજકાર્યમાં ક્ષેત્રકાર્ય એ જ્ઞાનની વિભિન્ન સ્થિતિમાં સર્જનાત્મક, નાવીન્યપૂર્ણ અને ગત્યાત્મક પ્રક્રિયા છે. સમાજકાર્ય ક્ષેત્રકાર્યમાં કાર્ય કરતી વખતે થતી ભૂલો સુધારવા માટે દેખરેખ અને માર્ગદર્શન જરૂરી છે. જેથી સમાજકાર્ય કરતી વખતે વિદ્યાર્થી અને સેવાર્થીને કોઈપણ પ્રકારનું નુકસાન ન થાય. આમ સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય સેવાર્થીને સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનની સાથે સાથે પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણના માધ્યમથી વ્યવહારુ બનાવે છે.

સામાજિક કાર્યમાં ક્ષેત્રીય કાર્ય સામાજિક કલ્યાણ એજન્સીઓ અને સમુદાયોમાં અને તેમના દ્વારા કરવામાં આવે છે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ કૌશલ્ય શીખે છે અને શૈક્ષણિક યોજના અનુસાર જ્ઞાનનું પરીક્ષણ કરે છે. ક્ષેત્રીયકાર્ય તાલીમ એ પ્રશિક્ષિત સામાજિક કાર્ય શિક્ષકના માર્ગદર્શન હેઠળ સામાજિક કાર્યની દેખરેખની પ્રેક્ટિસ છે. અથવા વ્યક્તિગત ક્ષેત્ર છે.

1.3 ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓ

ક્ષેત્રકાર્ય સામાજિક કાર્ય શિક્ષણનો એક અભિન્ન ભાગ છે. ક્ષેત્રકાર્ય એ સામાજિક કાર્ય શિક્ષણનું મૂળ અને કરોડરજ્જુ છે. ક્ષેત્રકાર્યનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક કાર્યમાં કૌશલ્યો દર્શાવવા અને, વિકસાવવા ક્લાસરૂમમાં અને બહાર શીખેલા સિદ્ધાંતો અને પ્રથાઓને એકીકૃત કરવા, સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાની ભાવના વિકસાવવા માટે વ્યાવસાયિક સેટિંગમાં કામ કરવાની તક પૂરી પાડવાનો છે. સમાજકાર્ય વ્યાવસાયિક

શિક્ષણ છે. જેનો મુખ્ય હેતુ સમાજકાર્યના ધ્યેયો અને હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે તમને સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનની ઊંડી સમજ મળે અને રીતો પ્રાપ્ત થાય એ માટે મદદ કરવાનો છે. કાર્ય વ્યવસાયો અને નીતિશાસ્ત્રના નિયમો, સમુદાયની વસ્તીની વિવિધતા અને સામાજિક કાર્ય વ્યવહારમાં વિવિધતાની ભૂમિકાની સમજ વિકસાવી, વહીવટી પ્રક્રિયાઓ અને નીતિઓ સેવાઓના વિતરણને કેવી રીતે અસર કરે છે તેની સમજ વિકસાવવી અને સમુદાયમાં વ્યાવસાયિક સંબંધો વિકસાવો તેમજ સ્થાનિક સંસાધનોને વધુ સારી રીતે સમજવા અને ભાવિ ગ્રાહકોના લાભ માટે સામાજિક સેવા ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિગત રુચિઓ અને ક્ષમતાઓની પુષ્ટિ કરવી.

સામાજિક કાર્ય શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કાર્યક્ષમ અને અસરકારક વ્યાવસાયિકો તૈયાર કરવાનો છે. જે અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ, વિવિધ જાહેર અને ખાનગી માનવ સેવા પ્રણાલીઓની જટિલ જરૂરિયાતોને પૂરી કરી શકે છે. સામાજિક કાર્ય શિક્ષણ વ્યાવસાયિક કૌશલ્યો અને મૂલ્યોના શિક્ષણ સાથે વૈજ્ઞાનિક તપાસને જોડે છે. સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં સ્નાતક કક્ષાએ ૩ વર્ષ અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ ૨ વર્ષ દરમિયાન વિદ્યાર્થી પાસે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તે સમાજકાર્યના સિદ્ધાંતો, ખ્યાલો, નીતિઓ અને પ્રક્રિયાઓ અંગે તાલીમના સમયગાળા દરમિયાન સમજ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. ક્ષેત્રકાર્ય કાર્યક્રમ વિદ્યાર્થીને સક્ષમ સામાજિક કાર્યકર બનાવવા માટે મદદ કરે છે. ક્ષેત્રકાર્યનો મૂળભૂત હેતુ તમે કલાસરૂમમાં સમાજકાર્ય વિશે જે સૈદ્ધાંતિક માહિતી પ્રાપ્ત કરો છો. તેનો વ્યવહારમાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યની કુશળતાઓનો અમલ કરતાં શીખવવાનું છે. તમે ક્ષેત્રના માધ્યમથી પરિસ્થિતિનું અર્થઘટન અને અનુદાન કરવાનો પ્રયત્ન કરો, લોકોની પરિસ્થિતિ સાથે સમાયોજન થાય તે અંગે સમજ મેળવી સહાય કરો. આ રીતે ક્ષેત્રકાર્યનો હેતુ તમને જટીલ સમસ્યાઓ અને વ્યક્તિઓ સાથે કામગીરી કરવા માટે સજ્જ કરવાનો છે. લોકો સાથેની આંતરક્રિયાથી લોકો વિશેના તમારા જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે. લોકોની સમસ્યાઓને સમજવામાં મદદ મળે છે. તેમજ કામગીરી કરવા માટે નિર્ણય લેવામાં મદદ મળે છે. આમ, સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થી તરીકે તમારી તે શૈક્ષણિક જરૂરિયાત બને છે.

- ❖ ક્ષેત્રકાર્ય માટે, કાર્યકર્તાએ કેટલીક તૈયારી કરવાની હોય છે જેનું વર્ણન નીચે મુજબ છે-
  - ➢ સંસ્થામાં વ્યક્તિની ભૂમિકાઓ નક્કી કરવી.
  - ➢ એજન્સી (સંસ્થા) ની વિગતવાર માહિતી અને ઇતિહાસ જાણવો.
  - ➢ એજન્સી (સંસ્થા) માં ક્ષેત્રકાર્ય સુપરવાઇઝર, કર્મચારીઓ અને ગ્રાહકો સાથે સંબંધો સ્થાપિત કરવા.

- એજન્સી (સંસ્થા)માં વ્યક્તિની ભૂમિકા અને સ્થાન શોધવા અને સ્વીકારવા, એજન્સી અને સામાજિક કાર્ય કાર્યક્રમ સાથે સંબંધિત કર્મચારીઓ સાથે પરિચિત થવું અને સંસ્થામાં વ્યક્તિના કાર્યને સમજવું.
- સંસ્થામાં કામદારો દ્વારા કરવામાં આવતી ભૂમિકાઓ અને કાર્યોને સમજવું.
- ક્ષેત્રકાર્યમાં તમે જાવ છો ત્યારે સાથે જરૂરી સામગ્રી લઈને જવું.
- સંસ્થામાં તમારી ભૂમિકા કાર્યકર તરીકેની નહીં, પણ શીખનાર તરીકેની છે.
- ક્ષેત્રકાર્યમાં જાવ તો સમયની નિયમિતતા ખાસ જાળવવી.
- ક્ષેત્રકાર્યમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ હોય તો ટીમ બનાવીને કાર્ય કરવું.
- સંસ્થાનો પરિચય મેળવવી, તમે ક્યા હેતુ માટે કામ કરવાના છો તેની જાણ કરવી.
- સંસ્થામાં કામદારો દ્વારા કરવાના કામની રૂપરેખા તૈયાર કરવી અને એક નિશ્ચિત ટાઈમ ટેબલ બનાવવું જેથી વધારાનો બોજ ટાળી શકાય.
- વ્યક્તિગત શિક્ષણ શૈલીઓ અને તેમના દ્વારા કરવામાં આવતી ભૂમિકાઓ નક્કી કરવી.
- વ્યાવસાયિક સામાજિક કાર્યકરની મર્યાદાઓનું પાલન કરવું.
- સંસ્થાની દરેક વ્યક્તિને માન-સન્માન આપવું.

- દિલ્હી યુનિવર્સિટી સંલગ્ન દિલ્હી સ્કૂલ ઑફ સોશ્યલ વર્ક દ્વારા ૧૬ થી ૧૯માર્ચ ૧૯૮૧માં આયોજિત સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય વિષય પરના ફેકલ્ટી ડેવલોપમેન્ટ પ્રોગ્રામમાં ક્ષેત્રકાર્ય તાલીમ માટેના કેટલાક મહત્વમાં હેતુઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા જે નીચે મુજબ છે.
  - જ્ઞાન, વલણ અને કુશળતાના સંદર્ભમાં વ્યાવસાયિક વૃદ્ધિ માટે વિદ્યાર્થીઓના વલણોમાં વૃદ્ધિ કરવી.
  - જ્ઞાન, વલણ અને કુશળતાના સંદર્ભમાં વ્યાવસાયિક વૃદ્ધિ માટે સુપરવાઈઝરના માર્ગદર્શન હેઠળ આંતરક્રિયાના માધ્યમથી જીવનની સ્થિતિઓ સાથે હેતુપૂર્ણ શીખવાનો અનુભવ પૂરો પાડવો.
  - વિદ્યાર્થીની સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનની પ્રેક્ટિસ સાથે અનુભવોની અને સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન સાથે અનુબંધ જોડાણ કરવાની ક્ષમતાને મજબૂત બનાવવી.
  - સમાજકાર્યની પદ્ધતિઓના ઉપયોગ અને સંસ્થાકીય કાર્ય દ્વારા જરૂરિયાતમંદોને સહાયતા પૂરી પાડવા માટે જરૂરી કુશળતાઓનો વિદ્યાર્થીમાં વિકાસ કરવો.

- ❖ સામાન્ય રીતે સમાજકાર્ય ક્ષેત્રકાર્ય તાલીમનું હાર્દ સમાજકાર્ય શિક્ષણ અને સેવાના હેતુઓ પર નિર્ભર છે. જે જ્ઞાન, કૌશલ્યો, કુશળતા અને વલણો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ક્ષેત્રકાર્યના માધ્યમથી વિદ્યાર્થીઓને નીચેની બાબતો જાણવા મળે છે.
  - જૂથકાર્ય, આયોજન અને સંગઠનની કુશળતાનો વિકાસ.
  - કાર્યકર દ્વારા લોકોને સહાયતા-મદદ અને પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં ભાગીદારી.લોકોને સહાયતા-મદદ અને પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં ભાગીદારી.
  - સમગ્ર લોકો સાથે હકારાત્મક વલણ વિકસાવવું.
  - કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં લોકો સાથે ખભેખભા મિલાવીને જવાબદારી વિનાનો અનુભવ
- ❖ સામાજિક સમીક્ષા સમિતિ (Social Review Committee) (1978) દ્વારા ભારતમાં સમાજકાર્ય શિક્ષણ અહેવાલમાં ક્ષેત્રકાર્યની તાલીમ માટેના કેટલાક ચોક્કસ હેતુઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.
  - ➢ રોજબરોજનું શિક્ષણ વર્તમાન ક્ષેત્રની હકીકતોનો અભ્યાસ કરવા માટે, મેળવેલ જ્ઞાનનો અમલ કરવા માટે, સમસ્યાઓનું વર્ગીકરણ, વિશ્લેષણ, પૃથ્થકરણ અને સમસ્યાઓના દૂરકરવા માટે વ્યાવસાયિક કુશળતાઓનો વિકાસ કરે છે.
  - ➢ પોતાનામાં અને વ્યાવસાયિક વિચારધારાના સંદર્ભમાં જાગૃતતા લાવવી.
  - ➢ તાલીમના સ્તરે કેટલીક બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાવસાયિક પ્રેક્ટિસ માટે જરૂરી કુશળતાઓનો વિકાસ કરવો.
  - ➢ ક્લાસરૂમ અને ક્ષેત્રકાર્ય બને વચ્ચે ચોક્કસ પ્રકારનું જોડાણ ઊભું કરવાની તક આપવી.
  - ➢ વ્યક્તિ, કુટુંબ, જૂથ,સમાજ અને સમુદાયની સામાજિક,આર્થિક,ધાર્મિક સમસ્યાઓના નિવારણ માટે કામ કરવાની તેમજ સામાજિક અને બિન સામાજિક સંસ્થાઓ તેમજ તેની પ્રક્રિયાઓમાં જરૂરી પરિવર્તન લાવવા માટેની કુશળતાઓનો વિકાસ કરવો.
  - ➢ વ્યાવસાયિક, નૈતિક મૂલ્યો અને પ્રતિબદ્ધતા વિકસિત કરવા. જેમાં માનવ ગૌરવને આદર આપવો, સહભાગીતાના અધિકારનું મૂલ્ય.
  - ➢ કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં વ્યાવસાયિક નિર્ણયાત્મકતા, નિષ્પક્ષપાત અને વસ્તુલક્ષીતાના વલણોનો વિકાસ કરવો.

❖ MSW **ના પ્રથમ સેમેસ્ટરના ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓ**: (Fieldwork Objectives of First Semester of MSW)

સમાજકાર્યના પ્રથમ સેમેસ્ટરમાં, સામાજિક કાર્ય વ્યવસાયનો ઊંડો અને વ્યવહારિક દ્રષ્ટિકોણ પ્રદાન કરવા માટે ક્ષેત્રકાર્ય નવી પાંખો સાથે ઉદ્દભવે છે. ક્ષેત્રકાર્યના પ્રથમ સેમેસ્ટર દરમિયાન, વિદ્યાર્થીઓને એક એજન્સી સાથે મૂકવામાં આવશે, જેમાં તેઓ વ્યવસાયિક સામાજિક કાર્યનો સીધો અનુભવ મેળવશે. સામાજિક કાર્યની તાલીમમાં પ્રેક્ટિસ લર્નિંગ વિદ્યાર્થીઓને એક વ્યવસાય તરીકે સામાજિક કાર્યના પ્રેક્ટિસ ક્ષેત્રોને વધુ અન્વેષણ કરવાની તક પૂરી પાડવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. ક્ષેત્રીય કાર્યનો આ અનુભવ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થાઓ સાથે અર્થપૂર્ણ જોડાણ માટે પ્રોત્સાહિત કરશે અને તૈયાર કરશે.

❖ **ગ્રામીણક્ષેત્ર કાર્યના હેતુઓ**

- વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થાઓમાં વ્યાવસાયિક કાર્ય સંસ્કૃતિમાંથી શીખવા દેવા માટે.
- વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ સેટિંગ્સમાં ખુલ્લા પાડીને વિવિધ સ્તરે સામાજિક કાર્ય વ્યવસાયને સમજવામાં મદદ કરવી.
- વિદ્યાર્થીઓને તેમના સંગઠનાત્મક કૌશલ્યોને વધુ તીક્ષ્ણ બનાવવાની અને તેને સુધારવાની તક પૂરી પાડવા માટે.
- સંસ્થાઓની શ્રેણીના ક્ષેત્રીય પ્રોજેક્ટ્સની સિસ્ટમ અને કામગીરીથી પરિચિત થવા માટે.
- વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક સંસ્થાઓમાં ભાગ લેવામાં મદદ કરવી.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તામાં ગ્રામીણ સમુદાયની સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક, આરોગ્ય, સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ અંગેના જ્ઞાનનો વિકાસ કરવો.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ ગ્રામીણ સમુદાયમાં કાર્યરત સ્થાનિક ઔપચારિક અને અનૌપચારિક સંગઠન, સંસ્થાઓની કામગીરી અને કાર્યપદ્ધતિ અંગેનું જ્ઞાન જ્ઞાન મેળવવું.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તામાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં દશ્ય અને અદશ્ય સમસ્યાઓની ઓળખ, અભ્યાસ કરી તેનું વિશ્લેષણ કરી સમસ્યા ઉકેલની રીતોની શોધ કરવાનું જ્ઞાન અને કુશળતા વિકસાવવી.
- ગ્રામીણ સમુદાયના કલ્યાણ અને વિકાસ માટે કાર્યરત બાહ્ય સરકારી અને બિન સરકારી સંસ્થાઓ/વિભાગોની વિચારધારા, કામગીરી અને કાર્યપદ્ધતિઓનું જ્ઞાન મેળવવું.

- ગ્રામીણ સમુદાના લોકોના વર્તન, વ્યવહાર, આંતરક્રિયાઓની સમજ મેળવતા સંબંધ સ્થાપનનું જ્ઞાન અને કુશળતા વિકસાવવી.
- ક્ષેત્રકાર્યના માધ્યમથી જીવનભર શીખી શકાય છે તેવી આંતરિક શક્તિનો વિકાસ કરવો.
- ક્ષેત્રકાર્ય અહેવાલ લેખન, સુપરવિઝનનો ઉપયોગ અને મુલાકાત લેવાની કુશળતાઓનો વિકાસ કરવો.

1.4 ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્યનું મહત્વ

શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્યની અગત્યતા ઘણી છે. તેના આયોજન અને અમલીકરણને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓને ઘણા લાભો થાય છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા પ્રત્યક્ષ મુલાકાત દ્વારા જે તે ક્ષેત્રનો વાસ્તવિક અને જીવંત અનુભવ મેળવે છે.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તામાં લોકશાહી ઢબે કામ કરવાની ટેવ વિકસે છે.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા જિજ્ઞાસુ બને છે અને નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા,જાણવા તત્પર બને છે.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા સ્વયં અવલોકન નોંધે છે, પરિણામ જાણે છે અને તારણો શોધે છે.
- પોતાના વિસ્તારનાં એકમોથી માહિતગાર થાય છે.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાની અવલોકન વૃતિને ઉતેજન મળે છે.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા મેળવેલ સૈન્દ્ધાતિક જ્ઞાનનો ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન ઉપયોગ કરતાં શીખે છે.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તામાં ઝીણવટ પૂર્વક, ચીવટ અને ચોકચાઈથીઅભ્યાસ કરવાનો ગુણ કેળવાય છે.
- શિક્ષણકાર્ય મનોવૈજ્ઞાનિક અને સ્વાભાવિક બને છે.
- કેટલાંક પારિભાષિક શબ્દોની સ્પષ્ટતા કરી શકે છે.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાના ચોક્કસ કાર્યકૌશલ્યો અને ક્ષમતાઓનો વિકાસ થાય છે.

❖ સમાજકાર્યના ક્ષેત્રકાર્ય માટેની માર્ગદર્શિકા (વિદ્યાર્થીઓ)

I. MSW પ્રથમ સેમેસ્ટરમાં, ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ વિભાગની સૂચનાઓ અનુસાર ક્ષેત્રકાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાં હાજરી આપવી જોઈએ.

II. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાઓ પાસેથી ક્ષેત્રકાર્યના પ્રથમ સેમેસ્ટર દરમિયાન મુખ્ય વ્યાવસાયિક કૌશલ્યો દર્શાવવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

III. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ વિવિધ વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમુદાયો વચ્ચે નેતૃત્વ કરવું જોઈએ અને આ અનુભવોમાંથી શીખવું જોઈએ.

IV. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ સેવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ અને તાલીમ માટે હકારાત્મક પગલાં લેવા જોઈએ.

V. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ ક્ષેત્રકાર્ય સેટિંગ્સ મુજબ તેમની ક્રિયાઓ અને વિચારોમાં સુધારો કરવા માટે વિવિધ પ્રકારના ઓરિએન્ટેશન મેળવવા માટે ખુલ્લા હોવા જોઈએ.

VI. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ તેમના એજન્સી સુપરવાઈઝર સાથે ચર્ચાની ખાતરી કરવી જોઈએ અને તેમને ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમિયાન વિષયો, સૈદ્ધાંતિક ઘટકો અને તેમની વ્યસ્તતાના ઉદ્દેશ્યો વિશે સંક્ષિપ્ત કરવું જોઈએ

VII. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ તેમના ફેકલ્ટી સુપરવાઈઝર સાથે ચર્ચાની ખાતરી કરવી જોઈએ અને સાપ્તાહિક ક્ષેત્ર કાર્ય પરિષદમાં નિયમિતપણે હાજરી આપવી જોઈએ. ક્ષેત્રકાર્ય કોન્ફરન્સ દરમિયાન તમામ ક્ષેત્રકાર્ય સંબંધિત ચર્ચા, માર્ગદર્શન, મૂલ્યાંકન અને આયોજન વગેરે હાથ ધરવામાં આવશે. ક્ષેત્રકાર્ય કોન્ફરન્સમાં હાજરી અને સહભાગિતા ફરજિયાત છે અને તેને ગ્રેડ આપવામાં આવશે.

VIII. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ તેમના અભ્યાસક્રમના પાસાઓને સમયસર પરિપૂર્ણ કરવા માટે વિભાગ/એજન્સી દ્વારા જરૂરી તમામ ક્ષેત્રકાર્ય વિઝિટ રિપોર્ટ્સ/અસાઇનમેન્ટ્સ અથવા અન્ય કોઈપણ દસ્તાવેજો સબમિટ કરવા જોઈએ.

IX. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ આ તમામ અહેવાલો વિભાગ દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવેલ ક્ષેત્રકાર્ય જર્નલમાં લખવા જોઈએ; જો કે, આત્યંતિક સંજોગોમાં આ અહેવાલો તે સમય દરમિયાન વિભાગના નિર્ણય મુજબ સોફ્ટ કોપીમાં અથવા ઓનલાઈન તૈયાર કરી શકાય છે.

X. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ તેમના ફિલ્ડવર્ક રિપોર્ટ સાથે એજન્સી દ્વારા જારી કરાયેલ તેમના ક્ષેત્રકાર્ય સર્ટિફિકેટની બે ઝેરોક્ષ નકલો જોડવી જોઈએ અને પછી તેને વિભાગમાં સબમિટ કરવી જોઈએ.

XI. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ આચારસંહિતાને લગતી તમામ બાબતો માટે વિભાગ દ્વારા જારી કરાયેલી સૂચનાઓનું પાલન કરવું જોઈએ.

❖ ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યલક્ષી મુલાકાત (Rural field work oriented visit)

સમાજકાર્યની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરવ માટે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા જુદા જુદા અભ્યાસક્ષેત્ર, વિષય અને વિસ્તારમાંથી આવે છે. આવા સમયમાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય અભ્યાસક્રમના માળખાના આધારે ક્ષેત્રકાર્ય કેવી રીતે કરવું તેનો પરિચય મેળવવો ખૂબજ જરૂરી બની જાય છે. જેની સમજ દરેક કાર્યકરને ગ્રામીણ સમુદાયમાં જયારે મુલાકાત માટે જાય છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવ દ્વારા ગ્રામીણ સમુદાયની કાર્યલક્ષી મુલાકાત દ્વારા થઈ શકશે. ભારતમાં મોટા ભાગની વસ્તી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વસવાટ કરે છે. જેથી ગામડાની તમામ પ્રકારની પરિસ્થિતિને સમજવા અને જાણવા માટે, તેમજ ત્યાની સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટે ગામડામાં કાર્યરત થઈ શકે તેવા કાર્યકરોને તાલીમ આપી તૈયાર કરવા ખૂબ જરૂરી બને છે. તેથી સમાજકાર્યના અભ્યાસક્રમમાં આપ ગ્રામીણ સમુદાયમની જુદી જુદી પરિસ્થિતિને સમજવા માટેનું જ્ઞાન અને કુશળતા મેળવો તે જરૂરી છે. તેથી પ્રથમ સત્રના અભ્યાસક્રમમાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય કેવી રીતે કરી શકાય તેના આયોજનની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ગ્રામીણક્ષેત્રમાં કાર્યલક્ષી મુલાકાત નિરીક્ષકની હાજરીમાં કરવાની હોય છે. તમારી ક્ષેત્રની મુલાકાત દરમિયાન તેઓ સીધા તમારી સાથે જોડાઈ શકે છે. આ કાર્યલક્ષી મુલાકાત તમને ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય કરવા માટે પ્રેરણા, ટેકનિક અને ઉત્સાહ વધારવા લાયક બને તેવા પ્રયત્ન કરવા. આ ગ્રામીણ સમુદાય કાર્યલક્ષી મુલાકાત બાદ દરેક વિદ્યાર્થીએ નીચે મુજબની માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરી તેના અભ્યાસનો અહેવાલ લખીને રૂબરૂ જમા કરાવવાનો રહેશે. અને જો તેમાં જરૂરી સુધારા વધારા કરવાના થાય તો તે મુજબનું કાર્ય કરવાનું રહે છે.

❖ ક્ષેત્રીય કાર્યલક્ષી મુલાકાત માર્ગદર્શિકા

ડેનિસ અને સ્ટીફનના મતે, “મુલાકાત માર્ગદર્શિકા એ જરૂરી માહિતીના પ્રકારની રૂપરેખા દર્શાવતી માર્ગદર્શિકા છે.” તે નિશ્વિત પ્રશ્નોની બનેલી નથી, પરંતુ કઈ કઈ વિગતોને લગતી માહિતીની જરૂર છે તે વિગતો દર્શાવતી યાદી છે. યાદીને ધ્યાનમાં રાખી સંશોધક ઉત્તરદાતાને પ્રશ્નો પૂછે છે. આ યાદીમાંથી સંશોધક માહિતીદાતાને ક્રમશઃ પ્રશ્નો પુછે છે. જો માહિતીદાતા સમંત હોય તો ઉત્તરદાતાના ઉત્તરોને ટેપરેકૉર્ડરમાં ટેપ કરવામાં આવે છે અથવા સંશોધક ઉત્તરદાતાના જવાબોને યાદ રાખે છે. કેટલીકવાર સંશોધકો ટેલિફોન દ્વારા કે ઇ-મેઈલના માધ્યમથી ઉત્તરદાતાના પાસેથી જવાબો મેળવે છે. આમ, જુદા જુદા માધ્યમો દ્વારા સંશોધક જરૂરી માહિતી એકત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

❖ મુલાકાત માટેની માર્ગદર્શિકાની અનુસૂચિ

૧. વિદ્યાર્થીનું નામ :

૨. સુપરવાઈઝરનું નામ :

૩. મુલાકાત તારીખઃ વારઃ સમયઃ

૪. ગામનું નામ : તાલુકાનું નામ : જીલ્લાનું નામ :

૫. સરનામુંઃ

૬. ગામની વસ્તી વિષયક માહિતી :

૭. કુલ વસ્તી : સ્ત્રી : પુરુષઃ બાળકોઃ વૃદ્ધોઃ

૮. કુંટુંબ વિષયક માહિતીઃ સંયુક્ત કુંટુંબ : વિભક્ત કુંટુંબ :

૯. જ્ઞાતિ પ્રમાણે કુટુંબો : ધર્મ પ્રમાણે કુટુંબો :

૧૦. શૈક્ષણિક માહિતી :

૧૧. સાક્ષરતા દર; બાળકોઃ સ્ત્રી : પુરુષ :

૧૨. ગામમાં શૈક્ષણિક સુવિધાઓની વિગતો :

૧૩. પુસ્તકાલય પ્રાથમિક શાળા માધ્યમિક શાળા ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળા કૉલેજ/યુનિવર્સિટી

૧૪. આરોગ્ય વિષયક માહિતી : ગામની સામાન્ય બીમારી ગામના મહારોગ :

૧૫. ગામની કોઈ વિશેષતાને કારણે થતી બીમારી/રોગ :

૧૬. ગામમાં આરોગ્યલક્ષી સુવિધાઓ :

૧૭. આંગણવાડી : નર્સબહેનઃ આશાવર્કર : પેટા આરોગ્ય કેન્દ્ર :

૧૮. ગામમાં અન્ય સુવિધાઓ :

૧૯. ગામમાં સ્વચ્છતાની સ્થિતિ

૨૦. સ્વચ્છતા વિશે જાગૃતિ

૨૧. વ્યસનનું પ્રમાણ અને પ્રકારઃ બાળકોઃ સ્ત્રીઃ પુરુષ :

૨૨. વ્યવસાયિક માહિતી : ખાનગી : સરકારી : અન્ય :

૨૩. ગામના આજીવિકાના સાધનો :

૨૪. ખેતીનો વિસ્તારઃ પિયત ખેતી : સૂકીખેતીઃ

૨૫. ખેતીમાં લેવાતા પાકોઃ ધાન્ય પાકો : કઠોળ :

૨૬. ગામમાં સૌથી વધુ કઈ જ્ઞાતિના લોકો ખેત મજૂર કે અન્ય મજૂરી કરે છે.

૨૭. ગામમાં કઈ જ્ઞાતિ પાસે વધુ જમીન છે :

૨૮. ગામના સરપંચનું નામ :

૨૯. ગ્રામ પંચાયતના સભ્યોના નામ :

૩૦. ગ્રામ પંચાયતમાં મળતી જરૂરી સુવિધાઓ :

૩૧. ગામમાં અમલીકૃત ગ્રામ વિકાસની યોજનાઓની માહિતી : (દરેક યોજના પ્રમાણે વિગતો મેળવવી)

૩૨. યોજનાનું નામ :

૩૩. લાભાર્થી પ્રકાર : પ્રમાણ :

૩૪. લાભનો પ્રકાર : પ્રમાણ :

૩૫. ગ્રામ પંચાયતના કાર્યો :

❖ ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટેની ગોઠવણી

ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન માર્ગદર્શન માટે સુપરવિઝનની સુવિધા પૂરી પાડવી. કોઈપણ સંશોધનમાં ક્ષેત્રકાર્ય ચોકસાઈથી અને ઝીણવટપૂર્વક કરવામાં આવતું કાર્ય છે. સમાજશાસ્ત્ર હોય કે સમાજકાર્ય બનેમાં ક્ષેત્રકાર્ય એ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી કરવામાં આવતું પ્રેક્ટિકલ કામ છે. જેથી સંશોધન કરનાર વ્યક્તિને યોગ્ય અને ચોકસાઈની રીતે તેમજ વૈજ્ઞાનિક ઢબે કાર્ય પૂર્ણ કરવા સમયે સમયે ક્ષેત્રકાર્ય માટેનું માર્ગદર્શન મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી જરૂરી બને છે. જેના દ્વારા વ્યવસ્થાને ઊભી કરવામાં આવે છે તેને આપણે સુપરવાઇઝર તરીકે ઓળખીએ છીએ. જેમણે સમાજકાર્યમાં પારંગતતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેમજ તે વ્યક્તિને સમાજકાર્યના જુદા જુદા કાર્યક્ષેત્રોમાં કામ કરવાનો અનુભવ હોય. તેવી વ્યક્તિની પસંદગી કરવી જોઈએ જેથી કરીને તે તમને ક્ષેત્રકાર્ય માટે પ્રોત્સાહન, દિશા-નિર્દેશન, મુશ્કેલીઓ-અડચણોને કેવી રીતે દૂર કરવી તેનું યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રકાર્ય થાય તેની કાળજી રાખશે. સુપરવાઇઝર માત્ર તમારા પર નજર કે નિયંત્રણ રાખતા નથી. પણ તમારા સમગ્ર ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન તમને મદદ કરે છે. તેથી કોલેજ કે યુનિવર્સિટી દ્વારા સમાજકાર્યના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં જોડાનાર દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાના ક્ષેત્રકાર્યમાં માર્ગદર્શન અને સતત મદદ પૂરી પાડવા માટે સુપરવાઇઝરની ગોઠવણી કરવામાં આવે તે ખુબ જરૂરી છે. આ સુપરવાઇઝરની વ્યવસ્થા તમને સરળતાથી

ઉપલબ્ધ બને તેવી કાળજી લેવી જોઈએ. સુપરવિઝન કાર્યને ન્યાય મળી શકે તે માટે એક સુપરવાઇઝરને આઠથી વધુ વિદ્યાર્થીઓનું સુપરવિઝન કરવાનું સોપવું ન જોઈએ. જેથી દરેક વિદ્યાર્થીને સુપરવાઈઝર પાસેથી નવું જાણવાની અને સમજવાની તક મળતી રહે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ક્ષેત્રકાર્ય અતર્ગત વિદ્યાર્થીએ અઠવાડિયામાં 8 કલાક અને કુલ -150 કલાક કામ કરવાનું રહેશે. તેમજ તેનો દૈનિક અહેવાલ અને અર્ધવાર્ષિક અહેવાલ લખી વિદ્યાર્થીએ સત્રના અંતે જમા કરાવવાના રહેશે.

1 એજન્સી સુપરવાઇઝરની ભૂમિકા :

- ✓ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉત્તેજક શિક્ષણ વાતાવરણ પૂરું પાડો.
- ✓ સુનિશ્ચિત કરો કે વિદ્યાર્થીઓને એજન્સીમાં પૂરતો સમય અને જગ્યા આપવામાં આવે છે
- ✓ ફેકલ્ટી સુપરવાઈઝર સાથે ગાઢ સંપર્ક જાળવો.
- ✓ વિદ્યાર્થીઓને કાર્ય યોજનામાં મદદ કરવા માટે ફેકલ્ટી સુપરવાઇઝર સાથે સંકલન કરીને ફીલ્ડ અસાઇનમેન્ટમાં અને ફિલ્ડ વર્કના ઉદ્દેશ્યોને સાકાર કરવામાં વિદ્યાર્થીને મદદ કરો.
- ✓ વિદ્યાર્થીના ભણતર માટે જરૂરી વ્યાવસાયિક અને માળખાકીય સહાય પૂરી પાડો.
- ✓ વિદ્યાર્થીઓના દૈનિક ક્ષેત્રીય કાર્યને પ્રમાણિત કરો.

❖ ગામ પસંદગી :

વિદ્યાર્થી જયારે સમાજકાર્યની ડીગ્રી મેળવવા માટે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં જોડાવ છે ત્યારે તેમના માટે ક્ષેત્રકાર્ય કરવા માટે ગામની પસંદગી કરવી ખૂબજ જરૂરી બની જય છે. દરેક વિદ્યાર્થી જયારે ગામની પસંદગી કરતા હોય ત્યારે પોતાના ગામ સિવાય અન્ય ગામની પસંદગી કરવી જોઈએ અને તમારા ઘરથી કે તમારા ઘરથી કે તમારા વતનથી ક્ષેત્રકાર્યનું અંતર વધારે દૂર ના રહે તે બાબતની જાણ રાખવી ખૂબ જરૂરી બને છે. ક્ષેત્રકાર્ય માટે જો કોઈ ગામમાં પહોંચવા માટે જરૂરી સાધન સગવડની સુવિધા ન હોય તો એટલે કે સગવડતાઓ/સુવિધાઓ જે ગામમાં ઓછી હોય તેવા ગામની ક્ષેત્રકાર્ય માટે પસંદગી કરવામાં આવે તો તે માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે વધુ હિતાવહક બની રહે છે. પણ એ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે જે તે ક્ષેત્રકાર્ય તમારા ગામથી વધારે દૂર ન હોય તે ખાસ જોવું. વિદ્યાર્થીને ક્ષેત્રકાર્ય ગામ નક્કી કરવાની નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સુપરવાઇઝર મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે છે.

❖ ગામના લોકો સાથેનો પત્રવ્યવહાર

ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગામની પસંદગી ખૂબ જરૂરી છે. જયારે ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગામની પસંદગી થઈ જાય ત્યારે તમારે ઔપચારિક રીતે ક્ષેત્રકાર્ય માટે પત્રવ્યવહાર કરવો. પરંતુ ગામ કોઈ સંસ્થા, વિભાગ કે એજન્સી નથી તો ત્યાં કેવી રીતે અને કોને પત્રવ્યવહાર કરવો તે પ્રશ્ન મહત્વનો બની જાય છે. સત્તાની રીતે જોવા જોઈએ તો ગામ લોકો દ્વારા પ્રત્યક્ષ રીતે ચુંટાયેલ સરપંચ એ ગામનો પ્રથમ નાગરીક છે. સરપંચની ગામના જવાબદાર નાગરિક તરીકે ગણતરી કરવામાં આવે છે. સંવિધાન માં આપેલ જોગવાઈ મુજબ તેને મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. તેથી ક્ષેત્રકાર્ય ગામ નક્કી કર્યાબાદ વિદ્યાર્થીનું પોતાનું નામ, ક્ષેત્રકાર્ય માટેનો સમયગાળો. સુપરવાઇઝરનું નામ જેવી પ્રાથમિક વિગતો સાથે કોલેજ કે યુનિવર્સિટીના લેટરહેડ પર તમામ પ્રકારની જરૂરી વિગતો ભરીને સરપંચને સંબોધન કરી પત્રવ્યવહાર દ્વારા ગ્રામ પંચાયતમાં પૂર્વ મંજૂરીની પ્રક્રિયા કરવી. ત્યારપછી જો સરપંચ દ્વારા ક્ષેત્રકાર્ય કરવાની મંજૂરી મળી ગયા પછી તેમની પાસેથી પણ તમારે ક્ષેત્રકાર્ય કરવા માટેની મંજૂરી આપતો પત્ર મેળવવો જોઈએ. પત્રવ્યવહાર થકી બે ઔપચારિક સંસ્થાઓનું જોડાણ થાય છે. તેમજ ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન જો તમારે કોઈપણ પ્રકારની સમસ્યા કે મુશ્કેલી આવી પડે ત્યારે તેના નિવારણ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો ખૂબજ મહત્વનો બની જાય છે.

❖ ક્ષેત્રકાર્ય માટે રિપોર્ટિંગ પદ્ધતિનું મહત્વ

સમાજકાર્યની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્યાર્થી દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી એ ખાસ મહત્વનું બને છે કે તેમના માટેની શીખવાની પદ્ધતિ યોગ્ય રીતે નક્કી કરવામાં આવે. જેને ધ્યાનમાં રાખીને આપ સૈદ્ધાંતિક અને વ્યવહારુ જ્ઞાન મેળવવા માટે અઠવાડિક કે પખવાડિક વર્ગખંડ શિક્ષણ મેળવો છો. આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં રાખ્યા બાદ પણ ક્ષેત્રકાર્ય માટેની એક ચોક્કસ પદ્ધતિ નક્કી કરવામાં આવે તે ખૂબ જ જરૂરી બની રહે છે. જેથી પ્રથમ સેમેસ્ટરમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગામ સુધી જવાનો અને તમારા રહેઠાણ સુધી પહોંચવાનો સમય તથા અહેવાલ લેખનકાર્યનો સમય બાદ કરતાં તમારે કામનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરવો ખુબ જરૂરી બને છે. એ માટે તમારે પ્રથમ સત્ર દરમિયાન ગામમાં ૧૫૦ કલાકો ક્ષેત્રકાર્ય કરવાનું રહેશે. નક્કી કરેલા કલાકો મુજબ ક્ષેત્રકાર્ય કરવું તે તમારા ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકન માટે મહત્વનું સાબિત બને છે. કોલેજ કે યુનિવર્સિટી દ્વારા દિવસ કે સમય કહેવામાં આવતો નથી. પરંતુ તેની સમય મર્યાદામાં રહીને જો ક્ષેત્રકાર્ય કરવામાં આવે તો ચોકસાઈપૂર્વકનું બની રહે છે. તેથી તમારી અનુકૂળતા પ્રમાણે તમે જાતે વ્યવસ્થિત આયોજન પ્રમાણે સમયપત્રક બનાવો તે જરૂરી છે. જે માટેની તમામ પ્રકારની વાતચીત તમારા ક્ષેત્રકાર્ય સુપરવાઇઝર સાથે કરવી ખૂબ જરૂરી છે. જેથી તમને સરળતા રહે તેમજ માર્ગદર્શન મળી રહે માટે તેઓ પણ

એક સમયપત્રક બનાવી શકે. આ મુજબ જો ક્ષેત્રકાર્યની પદ્ધતિ નિશ્ચિત કરવામાં આવે તો તમારું સંશોધન એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે થયું છે એમ કહી શકાય.

તેઓ પણ એક સમયપત્રક બનાવી શકે. આ મુજબ જો ક્ષેત્રકાર્યની પદ્ધતિ નિશ્ચિત કરવામાં આવે તો તમારું સંશોધન એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે થયું છે એમ કહી શકાય.

સમાજકાર્યની પારંગતતા પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્યાર્થીએ ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યની સાથે સાથે તમે જે કામગીરી કરો છો, તે અંગેનું લખાણ/દસ્તાવેજ બનાવવું ખૂબ જરૂરી છે. સામાજિક કાર્ય તાલીમ દરમિયાન વિકસાવવા માટે દસ્તાવેજીકરણ એ આવશ્યક કૌશલ્ય છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમની તમામ પ્રવૃત્તિઓનો નિયત ફોર્મેટમાં કાર્યક્ષમ રીતે રેકોર્ડ જાળવીને આ કૌશલ્ય કેળવવા અને આગળ વધારવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આ અહેવાલ લેખનમાં ક્ષેત્ર ડાયરી, દૈનિક અહેવાલ, અઠવાડિક અહેવાલ, પખવાડિક અહેવાલ અને સત્રાંત અહેવાલ વગેરેનું અલગ-અલગ ભાગોમાં રિપોર્ટિંગ કરવામાં આવતું હોય છે. દૂરવર્તી અભ્યાસક્રમમાં આગળ નક્કી કરવામાં આવેલા કલાકો પ્રમાણે તમારો અહેવાલ લખાય તે જરૂરી બને છે. ફીલ્ડ વર્ક રેકોર્ડીંગની પ્રકૃતિ ફીલ્ડ વર્ક રેકોર્ડીંગના હેતુ માટે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી નીચેના પ્રકારના રેકોર્ડ જાળવવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છેઃ

- ફિલ્ડ વર્ક ડાયરી- વિભાગ દ્વારા જારી કરવામાં આવે છે- જેમાં ફિલ્ડ વર્ક એટેન્ડન્સ અને ટાઈમ શીટનો સમાવેશ થાય છે.
- ફિલ્ડ વર્ક રેકોર્ડ- વિભાગ દ્વારા જારી કરાયેલ વિશ્લેષણાત્મક હેતુ માટે અને વર્ણનાત્મક રેકોર્ડિંગ.
- વિશેષ રેકોર્ડ- એજન્સી પ્રોફાઇલ, કોમ્યુનિટી પ્રોફાઈલ, સોશિયલ કેસ વર્ક, ગ્રુપ વર્ક, કોમ્યુનિટી ઓર્ગેનાઈઝેશન, સ્વ મૂલ્યાંકન, (વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ) ગ્રામીણ સામાજિક કાર્ય પરિપ્રેક્ષ્ય અને રાષ્ટ્રીય સામાજિક કાર્ય પરિપ્રેક્ષ્ય અહેવાલોનો રેકોર્ડ શામેલ છે. આ રેકોર્ડ્સ વિદ્યાર્થી દ્વારા બાઉન્ડ કોપી તરીકે અલગથી જાળવવા જોઈએ.

વિદ્યાર્થી અને સુપરવાઇઝરના સયુંકત પ્રયાસથી જે સમયપત્રક ક્ષેત્રકાર્ય માટે બનાવેલ છે. તે મુજબ મોટા ભાગે દૈનિક કે કલાકો અને સત્રાંત અહેવાલ લેખન પદ્ધતિ યોગ્ય રહે છે. પરંતુ સમગ્ર બાબતને જોતા એમ કહી શકાય કે વિદ્યાર્થીએ ક્ષેત્રકાર્ય કલાકોનો રિપોર્ટ અહેવાલ લેખિત સ્વરૂપમાં આપવાનો રહેશે અને તૈયાર કરેલ સમગ્ર અહેવાલનો રિપોર્ટ નિયમિતપણે સુપરવાઇઝર પાસે જમા કરાવવાનું રહે છે. તમે બનાવેલ અહેવાલ સમયસર સુપરવાઇઝર ને કેવી રીતે મળી રહે તે માટેની ચોક્કસ પદ્ધતિ કે પ્રક્રિયા

તમારે સુપરવાઇઝર સાથે મળીને નક્કી કરવી. તમે આપેલ અહેવાલની સુપરવાઈઝર દ્વારા ચકાસણી થશે. ત્યારબાદ તેમાં રહેલી ખામીઓ-દોષો-ભૂલો દૂર કરવાનું માર્ગદર્શન મળ્યા પછી નવો અહેવાલ જમા કરાવાનો રહેશે. તેથી વિદ્યાર્થીએ સુપરવાઈઝર સાથે સતત સંપર્ક રાખવો ખુબ જરૂરી બને છે.

1.5 સારાંશ

ભારત ગામડાંનો બનેલો દેશ છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં અનેકવિધ જાતિ, જ્ઞાતિ, ધર્મના લોકો વસવાટ કરે છે. લોકોની રહેણીકરણી, રીત-રિવાજો અલગ-અલગ જોવા મળે મળે છે. વર્તમાન ગ્રામીણ સંસ્કૃતિને સમજવી એ એક સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા તરીકે ખૂબ જ મહત્વનું બને છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં આપને સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય કેવી રીતે કરવું ક્ષેત્રકાર્ય માટે કઈ કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, તાલીમની શરૂઆત કોણે અને કેવી રીતે કરવી તેની વિગતે જાણકારી મેળવી. સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્યની પૃષ્ઠભૂમિ, ક્ષેત્રકાર્યનો ખ્યાલ, વિભાવના અને ક્ષેત્રકાર્ય શિક્ષણના હેતુઓ સમજ પ્રાપ્ત કરી. ક્ષેત્રીય કાર્યલક્ષી મુલાકાત માર્ગદર્શિકા, મુલાકાત માટેની માર્ગદર્શિકાની અનુસૂચિ ક્ષેત્રકાર્ય માટે રિપોર્ટિંગ ઉપરાંત તમે સુપરવાઈઝરની સાથે રહીને ક્ષેત્રકાર્ય ગામની કાર્યલક્ષી મુલાકાત કરી અહેવાલ કેવી રીતે તૈયાર કરીને જમા કરાવવો તેના વિશે માહિતગાર થયા. ક્ષેત્રકાર્ય ગામની પસંદગી કરતી વખતે કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી તેમજ ગામમાં જઈને માહિતી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તે તમામ બાબતોથી આપ પરિચિત થયા.

1.6 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'

૧. સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્યની સમજ આપો.
૨. ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓ જણાવો.
૩. MSW ના પ્રથમ સેમેસ્ટરના ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓ ટૂંકમાં જણાવો.
૪. ક્ષેત્રકાર્યનું મહત્વ સમજાવો.

❖ **નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.**

1. સમાજકાર્ય એક વ્યવસાય તરીકે ક્ષેત્રકાર્ય તાલીમની શરૂઆત ક્યારે થઈ?

   A. ઈ.સ.1898

   B. ઈ.સ.1899

   C. ઈ.સ.1889

2. "મુલાકાત માર્ગદર્શિકા એ જરૂરી માહિતીના પ્રકારની રૂપરેખા દર્શાવતી માર્ગદર્શિકા છે." આ વ્યાખ્યા કોણે આપી.?

   A. ડેનિસ અને સ્ટીફન

   B. મેસ્લો

   C. ચાર્લ્સ ડાર્વિન

3. _________ સામાજિક કાર્ય શિક્ષણનો એક અભિન્ન ભાગ છે.

   A ક્ષેત્રકાર્ય

   B મુલાકાત

   C અવલોકન

4. "વિદ્યાર્થીઓને તેમની પ્રારંભિક સમજ, કૌશલ્ય અને વલણથી સંબંધિત સ્તરો તરફ લઈ જવા માટે રચાયેલ પ્રેક્ટિસ સેટિંગમાં થતા અનુભવોનો સભાનપણે આયોજિત સમૂહ" ફિલ્ડ વર્કની આ વ્યાખ્યા કોની છે?

   A જહોન ડ્યુઈ

   B હેમિલ્ટન અને એલ્સ

   C એરિક્સન

5. ક્ષેત્રકાર્ય માટે ______ પસંદગી ખૂબ જરૂરી છે.

   A ગામની

   B દેશની

   C તાલુકાની

1.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

- **ગામડું :** જ્યાં કેટલાંક ઘર અને થોડીક વસ્તી હોય એવું ઠેકાણું
- **સમાજકાર્યની પધ્ધતિ :** સમાજનાં કેટલાંક જૂથો કે વ્યક્તિઓની કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલી સેવાઓનાં બધાં પાસાંને આજે સમાજકાર્ય તરીકે જોવા મળે છે. વિવિધ એજન્સીઓ દ્વારા લોકોને જે અનેકવિધ સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે તે પાત્રતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચે અને એ લોકો તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકે તે જોવાની કામગીરી સમાજકાર્યની છે.
- **આંતરક્રિયા :** આંતરક્રિયા વ્યક્તિના અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધોનો નિર્દેશ કરે છે.
- **પ્રતિબદ્ધતા :** નિશ્ચિત વિચાર કે ધ્યેય પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને સંલગ્નતા
- **વસ્તુલક્ષિતા :** પ્રયોગ દરમિયાન પ્રયોગકર્તાની કોઈપણ અંગત માન્યતા, મનોવલણ અને પૂર્વગ્રહ વગરનું નિરક્ષણ અને વસ્તુલક્ષિતા.
- **વિશ્લેષણાત્મક :** જેમાં વસ્તુ પ્રસંગ વગેરેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હોય તેવું.
- **પત્રવ્યવહાર :** કાગળપત્ર લખવા તે; કાગળપત્રનો વહેવાર કે સંબંધ
- **અભિમુખતા :** સંમુખ સમક્ષ રહેલું.
- **ક્ષેત્રકાર્ય :** જે તે ક્ષેત્રની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઈ વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવાની પ્રવિદ્યી એટલે ક્ષેત્રકાર્ય.
- **સુપરવાઈઝર :** દેખરેખ રાખનાર, નિરીક્ષક, અવેક્ષક, એવી વ્યક્તિ જે વિદ્યાર્થીને ક્ષેત્રકાર્ય માટે દિશા- નિર્દેશન, પ્રોત્સાહન. મુશ્કેલીઓ-અડચણોને કેવી રીતે હલ કરવી તેનું માર્ગદર્શન આપી વૈજ્ઞાનિક રીતે વ્યાવસાયિક ઢબે ક્ષેત્રકાર્ય કરવામાં મદદરૂપ બને છે.
- **ગ્રામીણ સમુદાય :** ગ્રામીણ સમુદાયમાં લોકોના પારસ્પરિક વ્યવહારો અનૌપચારિક સ્વરૂપના હોય છે. સંબંધમાં હુંફ, પ્રેમ, લાગણી, ઉદારતા અને દયાનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. તેમનામાં આત્મીયતાની ભાવના પ્રબળ *હોય છે.*

1.8 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ

1. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય; MSW-104, 2015 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
2. Subherdar.I.S., (Reprinted-2009), Fieldwork Training in Social Work, Rawat Publications, Jaipur.

3. Singh, R.R. (Edited-1985), Field Work in Social Work Education- A Perspective for human service professions. Concept Publication Company. New Delhi.
4. Srinivas, M.N. (1983). The Fieldworkers and the field.Oxford University press, Delhi.
5. https://www.uou.ac.in/sites/default/files/slm/MSW-09.pdf
6. SocialWorkPracticum: an Introduction: MSW-10 Uttarakhand openUniversity
7. https://www.google.com/search?q=english+to+gujarati&oq=&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqCQgAEEUYOxjCAzIJCAAQRRg7GMIDMgkIARBFGDsYwgMyCQgCEEUYOxjCAzIJCAMQRRg7GMIDMgkIBBBFGDsYwgMyCQgFEEUYOxjCAzIJCAYQRRg7GMIDMgkIBxBFGDsYwgPSAQoxNzUxNzhqMGo3qAIIsAIB&sourceid=chrome&ie=UTF-8

1.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. A) ઈ.સ.1898
2. A) ડેનિસ અને સ્ટીફન
3. A) ક્ષેત્રકાર્ય
4. B) હેમિલ્ટન અને એલ્સ
5. A) ગામની

એકમ - 2 ક્ષેત્રકાર્ય પ્રયુક્તિઓ, ક્ષેત્રકાર્ય ગોઠવણી તથા અહેવાલ લેખન

:: રૂપરેખા ::

2.0 ઉદ્દેશ્યો

2.1 પ્રસ્તાવના

2.2 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ઉપયોગી પ્રયુક્તિઓ

2.3 ક્ષેત્રકાર્યમાં દેખરેખ (Supervision)

2.4 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગોઠવણી અથવા આયોજન

2.5 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે અહેવાલ લેખન

2.6 ક્ષેત્રકાર્યનું મૂલ્યાંકન

2.7 ક્ષેત્રકાર્યમાં ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

2.8 સારાંશ

2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

2.10 ચાવીરૂપ શબ્દો

2.11 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ

2.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

2.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

વિદ્યાર્થીમિત્રો આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ઉપયોગી પ્રયુક્તિઓ વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- ક્ષેત્રકાર્યમાં દેખરેખ (Supervision)ની સમજૂતી મેળવશો.
- ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગોઠવણી અથવા આયોજન કરી શકશો.
- ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે અહેવાલ લેખન લખી શકશો.

- ક્ષેત્રકાર્યનું મૂલ્યાંકન તાર્કિક રીતે કરી શકશો.
- ક્ષેત્રકાર્યમાં ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતોથી માહિતગાર થશો.

2.1 પ્રસ્તાવના

સમાજકાર્યમાં, ગ્રામીણ સમુદાયોમાં પડકારો અને ગતિશીલતાની ઊંડાણપૂર્વકની સમજ મેળવવા માટે ગ્રામીણ ફિલ્ડવર્ક તકનીકો ઉપયોગી છે. સામાજિક કાર્યકરો રોજિંદા જીવન, ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સાંસ્કૃતિક ધોરણોનું અવલોકન કરવા માટે સમુદાયના ક્ષેત્રમાં જઈ પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરે છે. વધુમાં, ઇન્ટરવ્યુ અને ફોકસ ગ્રૂપ જેવી ગુણાત્મક પદ્ધતિઓ સામાજિક કાર્યકરોને ગ્રામીણ રહેવાસીઓને સમજવામાં મદદ કરે છે. ગ્રામીણ વસ્તીના રહેણાંકો જુદા-જુદા વિસ્તારોમાં હોવાથી, ફિલ્ડવર્ક સંસ્થાને સાવચેત આયોજન અને સંકલનની જરૂર છે. આથી જ સામાજિક કાર્યકરો સ્થાનિક સંસ્થાઓ, સમુદાયના નેતાઓ અને સરકારી સંસ્થાઓ સાથેના સહયોગથી ક્ષેત્રકાર્ય પરિપૂર્ણ કરે છે.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યમાં સમુદાયની ચોક્કસ જરૂરિયાતો અને સાંસ્કૃતિક સૂક્ષ્મતા પ્રત્યે સંવેદનશીલતાનો પણ સમાવેશ થાય છે. સામાજિક કાર્યકરોએ સંભવિત પડકારો જેમ કે પરિવહન, આરોગ્યસંભાળ અને અન્ય આવશ્યક સેવાઓની મર્યાદિત સુવિધાઓ વિશે જાણકારી મેળવવી આવશ્યક છે. સમુદાયના સભ્યો સાથે વિશ્વાસ અને તાલમેલ સ્થાપિત કરવો સર્વોપરી છે, કારણ કે તે દ્વારા સહયોગને પ્રોત્સાહન મળે છે.

ક્ષેત્રકાર્યમાં અહેવાલ લેખન અસરકારક અને યથાર્થ હોવું અનિવાર્ય છે. અહેવાલ લેખન જ ક્ષેત્રકાર્ય અવલોકનો અને સામાજિક હસ્તક્ષેપ અને નીતિ વિકાસ માટે પગલાં લેવા યોગ્ય ભલામણો કરવાનો આધાર છે. ગ્રામીણ સમાજકાર્યના, અહેવાલોમાં માત્ર તારણોનું દસ્તાવેજીકરણ જ નહીં પરંતુ વ્યાપક સામાજિક-આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સંદર્ભિત કરવા જોઈએ. નીતિ નિર્માતાઓ, સમુદાયના સભ્યો અને સહ-તાલીમાર્થીઓ સહિત વિવિધ હિસ્સેદારોને સુલભ રીતે જટિલ મુદ્દાઓની વાતચીત કરવા માટે સ્પષ્ટ અને સંક્ષિપ્ત ભાષા આવશ્યક છે. વધુમાં, અહેવાલોએ ગ્રામીણ રહેવાસીઓના મુખ્ય મુદ્દાઓ અને પરિપ્રેક્ષ્યને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ, ગ્રામીણ જીવંત અનુભવોને સચોટ રીતે રજૂ કરવામાં આવે અને આદર આપવામાં આવે તેની ખાતરી કરવી જોઈએ. ઝીણવટભરી અહેવાલ લેખન દ્વારા, સામાજિક કાર્યકરો પુરાવા-આધારિત પ્રથાઓ અને હિમાયતના પ્રયત્નોમાં યોગદાન આપે છે જે ગ્રામીણ સમુદાયોની અનન્ય જરૂરિયાતો અને પડકારોને પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કરે છે.

2.2 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ઉપયોગી પ્રયુક્તિઓ

અસરકારક અને નૈતિક જોડાણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતી તકનીકો ગ્રામીણ વિસ્તારોના અનન્ય સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને આર્થિક સંદર્ભો પ્રત્યે સંવેદનશીલ હોવી જોઈએ. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ઉપયોગી પ્રયુક્તિઓ નીચે મુજબ જોઈ શકાય છેઃ

1. **સહભાગી અવલોકન :-** દૈનિક પ્રવૃત્તિઓ, ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓનું જાતે જ અવલોકન કરવા માટે ગ્રામીણ સમુદાયમાં સહભાગી થઈ જવું.
2. **અર્ધ-સંરચિત મુલાકાતો :-** સમુદાયના સભ્યો સાથે તેમના અનુભવો, પરિપ્રેક્ષ્યો અને જરૂરિયાતો પર ગુણાત્મક માહિતી એકત્રિત કરવા માટે માર્ગદર્શિત વાર્તાલાપનું આયોજન કરવું.
3. **ફોકસ જૂથો :-** ચોક્કસ વિષયો અથવા મુદ્દાઓનું ઊંડાણપૂર્વક અન્વેષણ કરવા માટે થોડી સંખ્યામાં સમુદાયના સભ્યો સાથે જૂથ ચર્ચાની સુવિધા કરવી.
4. **સર્વેક્ષણો અને પ્રશ્નાવલિ :-** વસ્તી વિષયક, મંતવ્યો અને વર્તણૂકો પર માત્રાત્મક માહિતી એકત્રિત કરવા માટે ગ્રામીણ વસ્તીના પ્રતિનિધિ નમૂનાને માળખાગત પ્રશ્નાવલિનું સંચાલન કરવું.
5. **એથનોગ્રાફિક ફીલ્ડવર્ક :-** ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ, પરંપરાઓ અને સામાજિક ગતિશીલતાની ઊંડી સમજ મેળવવા માટે ગ્રામીણ સમુદાયમાં લાંબા સમય સુધી ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા નિરીક્ષણ કરવું.
6. **કેસ સ્ટડીઝ :-** ગ્રામીણ સંદર્ભમાં વ્યક્તિગત અથવા કૌટુંબિક પરિસ્થિતિઓને સમજવા માટે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી અભ્યાસ કરવો.
7. **સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA):-** સમુદાયની આગેવાની હેઠળ આકારણી, આયોજન અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓને સરળ બનાવવા માટે દ્રશ્ય અને સહભાગી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો.
8. **મૌખિક ઈતિહાસ ઈન્ટરવ્યુઃ-** ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે અનન્ય ઐતિહાસિક આંતરદ્રષ્ટિ, પરંપરાઓ અને સાંસ્કૃતિક વારસો મેળવવા માટે વૃદ્ધ સમુદાયના સભ્યોના મૌખિક વર્ણનોને રેકોર્ડ કરવા અને સાચવવા.

❖ સમાજકાર્યમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમિયાન મુલાકાતની તકનીક/પ્રયુક્તિ :-

મુલાકાત પ્રયુક્તિ ચોક્કસ પ્રકારની માહિતી એકત્ર કરવા માટે બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે રૂબરૂ વાર્તાલાપ છે. જેમાં મુખત્વે મુલાકાત લેનાર અને મુલાકાત આપનારનો સમાવેશ થાય છે. સામાજિક ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓના સંદર્ભમાં મુલાકાતને પ્રશ્નોના આધારે બે પ્રકાર પાડી શકાય :-

1. **રચિત મુલાકાત :** રચિત મુલાકાત પહેલેથી પ્રમાણભૂત થયેલા ચોક્કસ પ્રશ્નો તૈયાર કરી મુલાકાત દ્વારા માહિતી મેળવવામાં આવે છે. આ પ્રકારની મુલાકાતમાં સમગ્રદોર મુલાકાત લેનારના હાથમાં હોય છે. આ પ્રકારની મુલાકાત દ્વારા સામાજિક કાર્યકરોને જે પ્રકારની માહિતી જોઈએ છે તે મળે છે. તેમજ તેનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કાર્ય સરળ બને છે.

2. **અરચિત મુલાકાત :** આ પ્રકારની મુલાકાતમાં સામાજિક કાર્યકરોએ પરિસ્થિતિ અને માહિતી આપનારને ધ્યાનમાં રાખીને મુલાકાત પ્રશ્નોમાં બાંધછોડ કરવાની છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણેનું અનુકુલન સાધવું એ આ મુલાકાતનું લક્ષણ છે. અણધારી મળતી માહિતીને સ્પષ્ટ કરવા માટે બીજા પૂરક પ્રશ્નો યોજી શકાય છે. તેથી સમાજકાર્ય ક્ષેત્રકાર્યમાં સામાન્ય રીતે આ પ્રકારને વધુ પસંદ કરવામાં આવે છે. જેનાથી ગુણાત્મક પ્રકારની અને પરિસ્થિતિને વધુ સ્પષ્ટ કરતી જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે.

મુલાકાત પ્રયુક્તિનો અભ્યાસ કરતા પહેલા, ગ્રામીણ સંદર્ભને સમજવો મહત્વપૂર્ણ છે. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં અલગ-અલગ લાક્ષણિકતાઓ જેમ કે, નજીકના સામાજિક જૂથો, સમુદાયની મજબૂત સમજ અને પરંપરાગત જીવનશૈલીનો સમાવેશ થાય છે. વધુમાં, ગ્રામીણ વિસ્તારો ચોક્કસ પડકારોનો સામનો કરે છે જેમ કે સેવાઓની મર્યાદિત પહોંચ, આર્થિક અસમાનતા અને ભૌગોલિક અલગતા વગેરે. આમ, અર્થપૂર્ણ અને આદરપૂર્ણ મુલાકાત લેવા માટે સામાજિક કાર્યકરો નીચે મુજબના પરિબળોથી વાકેફ હોવા જોઈએ :-

1. **પ્રારંભિક સંપર્ક :-** મુલાકાત સૌ પ્રથમ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાથી શરૂ થાય છે. સામાજિક કાર્યકરોએ સમુદાયના સભ્યોનો સંપર્ક આદર સાથે કરવો જોઈએ, તેમના જીવન અને પ્રશ્નો/સમસ્યાઓમાં સાચો રસ દર્શાવવો જોઈએ. ઔપચારિક મુલાકાતની સરળતા અને સફળતા માટે પ્રારંભિક સંપર્કમાં અનૌપચારિક વાતચીતનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

2. **સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા :-** સ્થાનિક રિવાજો, પરંપરાઓ અને સંચાર શૈલીઓને સમજવી અને આદર આપવો એ સર્વોપરી છે. સામાજિક કાર્યકરોએ આંખના સંપર્ક, ભૌતિક જગ્યા અને શારીરિક ભાષાને લગતા સાંસ્કૃતિક ધોરણોથી વાકેફ હોવા જોઈએ.

3. **સાતત્ય અને વિશ્વસનીયતા :-** નિયમિત સંપર્ક જાળવવો અને પ્રતિબદ્ધતાઓનું પાલન કરવાથી સમુદાયમાં વિશ્વસનીયતા અને વિશ્વાસ બનાવવામાં મદદ મળે છે.

4. **ગોપનીયતા :-** ગ્રામજનોની ગોપનીયતાનું રક્ષણ કરવું મહત્વપૂર્ણ છે, ખાસ કરીને નજીકના સમુદાયોમાં જ્યાં માહિતી સરળતાથી ફેલાઈ શકવાની સંભાવના વધુ હોય છે. સામાજિક કાર્યકરોએ સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ કે તેઓ વ્યક્તિગત માહિતીને કેવી રીતે સુરક્ષિત કરશે.

5. **ભાષા અને બોલી :-** સ્થાનિક ભાષા અથવા બોલીને સમજવી અને તેનો ઉપયોગ કરવો મહત્વપૂર્ણ છે. સ્થાનિક દુભાષિયા અથવા સાંસ્કૃતિક મધ્યસ્થીઓને સાથે રાખવાથી ભાષાના અંતરને દૂર કરી શકાય છે અને સંચારમાં વધારો થઈ શકે છે.

6. **સમયની મર્યાદાઓ :-** ગ્રામીણ રહેવાસીઓ વારંવાર કૃષિ અથવા અન્ય શ્રમ-સઘન વ્યવસાયો સાથે જોડાયેલ હોય છે. જેથી અનુકૂળ સમયે મુલાકાત સુનિશ્ચિત કરવી અને સહભાગીઓની પ્રતિબદ્ધતાઓનું ધ્યાન રાખવું અસરકારક જોડાણ માટે જરૂરી છે.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં અસરકારક મુલાકાત માટે પદ્ધતિસરની વાતચીત, સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા અને નૈતિક જવાબદારીનું મિશ્રણ જરૂરી છે. ગ્રામીણ સંદર્ભને સમજીને, વિશ્વાસ ઊભો કરીને, યોગ્ય મુલાકાત પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને અને નૈતિક વિચારણાઓને સંબોધીને, સામાજિક કાર્યકરો મૂલ્યવાન માહિતી એકત્રિત કરી શકે છે.

❖ મુલાકાત સમયે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય શરૂ કરવા માટે ક્ષેત્રકાર્યની સફળતા કાળજીપૂર્વક આયોજન અને વિચારશીલ વિચારણાની જરૂર છે. ધ્યાનમાં રાખવા માટે કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે:

1. ક્ષેત્રકાર્યમાં મુલાકાતના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો અને કેવી જાણકારી મેળવવાની છે તે પ્રથમ સ્પષ્ટ કરી લેવું જોઈએ.

2. તમારી મુલાકાત પહેલાં, તેની સંસ્કૃતિ, ભાષા અને સામાજિક બંધારણ સહિત ગ્રામીણ સમુદાય વિશે શક્ય તેટલી વધુ માહિતી એકત્ર કરો.
3. પરિવહન, રહેઠાણ અને ખોરાકની વ્યવસ્થા કરવી આવશ્યક છે.
4. સ્થાનિક રિવાજો, પરંપરાઓ અને શિષ્ટાચારનું ધ્યાન રાખો. આમાં યોગ્ય પોશાક અને સામાજિક ધોરણોનો સમાવેશ થાય છે.
5. સ્થાનિક ભાષામાં મૂળભૂત શબ્દસમૂહો શીખો. જો જરૂરી હોય તો, એવા અનુવાદકની વ્યવસ્થા કરો જે બોલીને સમજે અને વાતચીતની સુવિધા આપી શકે.
6. માહિતી આપનારને શાંતિથી અને રસપૂર્વક સાંભળવા જોઈએ.
7. ફિલ્ડવર્ક શરૂ કરતા પહેલા સંબંધિત સમુદાયો અથવા વડીલો પાસેથી નૈતિક મંજૂરી મેળવો.
8. તમારી મુલાકાતનો હેતુ સમજાવવા અને તેમની સંમતિ અને સમર્થન મેળવવા માટે સમુદાયના વડીલો અને સભ્યોનો સંપર્ક કરવો.
9. વિશ્વસનીયતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે બહુવિધ સ્રોતો દ્વારા માહિતી ચકાસો.
10. વ્યાપક અહેવાલો તૈયાર કરો અને તારણોની રજૂઆતમાં યોગ્ય અને આદરપૂર્વક શબ્દોનો ઉપયોગ કરો.

❖ ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં નિરીક્ષણ તકનીક/પ્રયુક્તિ :-

નિરીક્ષણ એ સમાજકાર્યમાં એક મૂળભૂત તકનીક છે, ખાસ કરીને નિરીક્ષણ દ્વારા ગ્રામીણ સમુદાયમાં જ્યાં રોજિંદા જીવનની ચહલપહલ, સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સમુદાય ગતિશીલતાને સમજવી મહત્વપૂર્ણ છે.

❖ નિરીક્ષણના પ્રકાર

1. **સહભાગી નિરીક્ષણ:**- જેમાં સંશોધક ગ્રામીણ સમુદાયમાં સંપૂર્ણપણે ભળી જઈને, ગામનો જ એક ભાગ બનીને તથા સંશોધક તરીકેની પોતાની ઓળખ છુપાવીને સમગ્ર જીવશૈલી, દૈનિક ક્રિયા/પ્રતિક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ કરે તેને સહભાગી નિરીક્ષણ કહેવાય. આ પદ્ધતિ વિશ્વાસ વધારવામાં મદદ કરે છે અને સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ અને સામાજિક ધોરણોની ઊંડી સમજ આપે છે.

2. **અસહભાગી નિરીક્ષણ :**- સંશોધક નિષ્ક્રિય નિરીક્ષક તરીકે રહે છે, પ્રત્યક્ષ ભાગીદારી વિના સમુદાયથી દૂર રહીને વર્તન અને ઘટનાઓને નિહાળે છે અને

રેકોર્ડ કરે છે. આ અભિગમ સમુદાયના કુદરતી વર્તન પર સંશોધકના પ્રભાવને ઘટાડે છે.

આમ, નિરીક્ષણનું કાળજીપૂર્વક આયોજન, સંચાલન અને પૃથ્થકરણ કરીને, સંશોધકો વધુ અસરકારક અને સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય નીતિઓમાં યોગદાન આપીને ગ્રામીણ જીવનની ઝીણવટભરી સમજ મેળવી શકે છે.

❖ **સહભાગી ગ્રામીણ ચકાસણી (Participatory Rural Appraisal - PRA) :-**

સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA)નો ઉપયોગ કાર્યક્રમોના આયોજન અને સંચાલનમાં ગ્રામીણ લોકોના જ્ઞાન અને અભિપ્રાયોને સામેલ કરવા માટે થાય છે. તે સ્થાનિક જ્ઞાન પર ભાર મૂકે છે અને ગ્રામીણ સમુદાયોને તેમનું પોતાનું વિશ્લેષણ કરવા અને તેમના અનન્ય સંદર્ભોને અનુરૂપ ઉકેલો વિકસાવવા સક્ષમ બનાવે છે. સમુદાયના સ્વદેશી જ્ઞાન અને અનુભવોનો લાભ લઈને, PRA વધુ સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય અને વ્યવહારુ ઉકેલો દર્શાવે છે. તેમજ ગ્રામીણ લોકોની પોતાની પરિસ્થિતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવાની અને ક્રિયાઓ અમલમાં મૂકવાની ક્ષમતાને મજબૂત બનાવે છે, જેનાથી તેમની સ્થિતિસ્થાપકતા અને આત્મનિર્ભરતા વધે છે. PRA માં ઉપયોગમાં લેવાતી કેટલીક મુખ્ય પદ્ધતિઓ અહીં છેઃ

1. સહભાગી નકશા બનાવવા (Community Mapping)
2. દિનચર્યા (Daily work)
3. સમયરેખા (Timeline)
4. ઋતુ (Seasonal cycle)
5. જૂથ ચર્ચાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત (Focus Group Discussions - FGDs)
6. ગુણાંકન અને અગ્રતાક્રમ (Ranking and matrix)
7. ઘરગથ્થુ સર્વેક્ષણો
8. ઐતિહાસિક અવલોકન (historical diagram)
9. મુખ્ય માહિતી આપનારની મુલાકાત (Key Informant Interviews - KIIs)
10. સામુદાયિક સભાઓ અને કાર્યશાળાઓ
11. પ્રતિસાદ પદ્ધતિઓ (Feedback Mechanisms)

❖ **PRA ની પ્રક્રિયા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :-**

1. સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA) શરૂ કરતા પહેલા ગ્રામીણ સમુદાય સાથે તાલમેલ અને વિશ્વાસ સ્થાપિત કરો. સ્થાનિક રીતિ-રિવાજો, પરંપરાઓ અને સામાજિક ધોરણોનો આદર કરો.
2. PRA પ્રવૃત્તિઓને સરળ બનાવવા માટે સ્થાનિક વડીલો સાથે સહયોગ કરો. તેમની ભાગીદારી સમુદાયની ભાગીદારી અને પ્રક્રિયાની સ્વીકૃતિને વધારી શકે છે.
3. સમુદાયના સભ્યોને PRAનો હેતુ અને પદ્ધતિ સમજાવવા માટે સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષાનો ઉપયોગ કરો.
4. PRA દરમિયાન બાહ્ય વિચારો, અંગત પૂર્વગ્રહો અથવા મૂલ્યો લાદવાનું ટાળો.
5. મહિલાઓ, યુવાનો, વડીલો અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથો સહિત વિવિધ સમુદાયના સભ્યોની સહભાગિતાને પ્રોત્સાહિત કરો. દરેકને તેમના મંતવ્યો અને અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવાની તક મળે તેવું આયોજન કરો.
6. PRAના એવા સાધનો અને તકનીકો પસંદ કરો જે ગ્રામીણ સંદર્ભ અને સમુદાયના સાક્ષરતા સ્તર માટે યોગ્ય હોય. સમજવામાં સરળતા માટે નકશા, આકૃતિઓ અને ફોટોગ્રાફ્સ જેવી દ્રશ્ય સહાયનો ઉપયોગ કરો.
7. સ્થાનિક વાસ્તવિકતાઓને સમાવવા માટે જરૂરિયાત મુજબ સમયપત્રક અને પદ્ધતિઓમાં ફેરફાર કરો.
8. સ્વતંત્ર રીતે PRA પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે સ્થાનિક સવલતો અથવા સ્વયંસેવકોની ક્ષમતા બનાવો. સુવિધા કૌશલ્ય, ડેટા સંગ્રહ તકનીકો અને વિશ્લેષણ પદ્ધતિઓ પર તાલીમ પ્રદાન કરો.
9. કોઈપણ વ્યક્તિગત અથવા સંવેદનશીલ માહિતી એકત્રિત કરતા પહેલા જાણકાર સંમતિ મેળવો. તથા ખાતરી આપો કે PRA તારણો નૈતિક રીતે અને સમુદાયના લાભ માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.
10. PRA પ્રવૃત્તિઓની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે સમુદાયના સભ્યો પાસેથી સતત પ્રતિસાદ મેળવો.

1.3 ક્ષેત્રકાર્યમાં દેખરેખ (Supervision) :-

દેખરેખ એ સમાજકાર્યના ક્ષેત્રકાર્યમાં માત્ર માત્ર ઔપચારિકતા નથી પરંતુ સમાજકાર્યની ગુણવત્તા, અખંડિતતા અને ટકાઉપણું સુનિશ્ચિત કરવા માટે તે એક મૂળભૂત પદ્ધતિ છે. વિકાસ માટે સમર્થન, માર્ગદર્શન અને તકો પ્રદાન કરી, દેખરેખ (Supervision) સામાજિક કાર્યકરોને વ્યવસાયની જટિલતાઓને આત્મવિશ્વાસ સાથે પ્રસ્તુત કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

❖ **ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યમાં દેખરેખ (Supervision)ના મુખ્ય હેતુઓ :-**

1. સમાજકાર્ય તાલીમાર્થીઓની વ્યાવસાયિક યોગ્યતા વધારવી.
2. ગ્રામીણ સમુદાયમાં અનન્ય પડકારોનો સામનો કરતા સામાજિક કાર્યકરો માટે સમર્થન અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું.
3. સામાજિક કાર્યકરોને ગ્રામીણ સંદર્ભો માટે વિશિષ્ટ તેમના જ્ઞાન અને કૌશલ્યો વધારવાની તકો પ્રદાન કરવી.
4. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ વ્યવહાર સુનિશ્ચિત કરવો.
5. ગ્રામીણ સંદર્ભોને અનુરૂપ વ્યૂહરચનાઓ સુધારવા માટે પારદર્શી તાલીમની સુવિધા આપવી.
6. સહયોગી સમસ્યા-નિરાકરણ દ્વારા અલગતા અને મર્યાદિત સંસાધનોના મુદ્દાઓને સંબોધિત કરવું.
7. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ક્ષેત્રકાર્યની અસરકારકતાનું નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન.
8. દૂરના વિસ્તારોમાં કાર્યરત સામાજિક કાર્યકરોમાં સ્વ-સંભાળ અને સ્થિતિસ્થાપકતાને પ્રોત્સાહન આપવું.
9. સેવા વિતરણ વધારવા માટે સમુદાયની જોડાણ અને ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવું.
10. પ્રણાલીગત અવરોધો અને ગ્રામીણ સમુદાયની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સંસાધનોની હિમાયત કરવી.
11. ગ્રામીણ જીવનના વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક ધોરણો, મૂલ્યો અને પરંપરાઓનું અન્વેષણ કરવું.
12. ગ્રામીણ સામાજિક કાર્ય પ્રથામાં ઊભી થતી નૈતિક દુવિધાઓ પર માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું.

13. વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સામાજિક કાર્યકરોમાં આત્મ-પ્રતિબિંબ અને વિવેચનાત્મક વિચારસરણીને પ્રોત્સાહિત કરવું.
14. સતત સુધારણાને સમર્થન આપવા માટે રચનાત્મક પ્રતિસાદ અને સ્વ-મૂલ્યાંકનની તકો પ્રદાન કરવી.

❖ **ક્ષેત્રકાર્યમાં દેખરેખ (Supervision)ની જરૂરીયાત માટેના કારણો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાયઃ**

1. કૌશલ્યો અને યોગ્યતાઓને વધારવા :-

સમાજકાર્ય એ એક જટિલ વ્યવસાય છે જેમાં સંચાર, સહાનુભૂતિ, મૂલ્યાંકન અને હસ્તક્ષેપ સહિત વિવિધ કુશળતાના સમૂહની જરૂર હોય છે. દેખરેખ (Supervision) દ્વારા, સામાજિક કાર્યકરો તેમની તાલીમ પર પ્રતિસાદ મેળવી શકે છે, સુધારણા માટેના ક્ષેત્રોને ઓળખી શકે છે અને નવી કુશળતા વિકસાવી શકે છે. અસરકારક દેખરેખ સામાજિક કાર્યકરોને ગ્રામીણ વસ્તીની વિવિધ જરૂરિયાતોને રજૂ કરવા માટે જરૂરી કૌશલ્યો વિકસાવતી વખતે આ પડકારોને વિષયક જરૂરી માર્ગદર્શન અને સમર્થન પૂરું પાડે છે. દેખરેખ (Supervision) સામાજિક કાર્યકરો માટે સાથીદારો સાથે જોડાવા, અનુભવો અને જ્ઞાનની આપ-લે કરવા માટે એક મંચ તરીકે કામ કરે છે. નિયમિત દેખરેખ સત્રો દ્વારા, વ્યાવસાયિકો તેમના સાથીદારો અને નિરીક્ષકોની કુશળતા મેળવી શકે છે, નવી આંતરદૃષ્ટિ અને પરિપ્રેક્ષ્ય મેળવી શકે છે જે તેમના વ્યાવસાયિક વિકાસમાં ફાળો આપે છે. આ સહયોગી અભિગમ માત્ર વ્યક્તિગત સામાજિક કાર્યકરોના કૌશલ્યોને જ નહીં પરંતુ ગ્રામીણ સામાજિક કાર્યકારી કર્મચારીઓની એકંદર ક્ષમતાને પણ મજબૂત બનાવે છે.

2. ભાવનાત્મક ટેકો પૂરો પાડવા માટે :-

ગ્રામીણ સામાજિક કાર્યમાં, ભાવનાત્મક ટેકો પૂરો પાડવો એ માત્ર વ્યવસાયનું ઇચ્છનીય પાસું નથી પણ એક નિર્ણાયક જરૂરિયાત પણ છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિઓ અને સમુદાયો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા અનન્ય પડકારો ભાવનાત્મક સમર્થનની જરૂરિયાતને વધારે છે. આ વિસ્તારોમાં, વ્યક્તિઓ ભૌગોલિક અંતર, માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવાઓની મર્યાદિત પહોંચ અને ગરીબી અને બેરોજગારી જેવા સામાજિક-આર્થિક તણાવને કારણે અલગતા અનુભવતા હોય છે. પરિણામે, ગ્રામીણ સંદર્ભોમાં કાર્યરત સામાજિક કાર્યકરો પાસે ગ્રામજનોને અસરકારક ભાવનાત્મક સમર્થન પ્રદાન કરવાની કુશળતા હોવી આવશ્યક છે. સામાજિક કાર્યકરો ભાવનાત્મક

ટેકો પૂરો પાડવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં સજ્જ છે તેની ખાતરી કરવા માટે ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં દેખરેખ અનિવાર્ય બની જાય છે. સહાયક સુપરવાઇઝરીને પ્રોત્સાહન આપીને, સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ વસ્તીને અસરકારક ભાવનાત્મક ટેકો આપવા માટે તેમની સ્થિતિસ્થાપકતા અને ક્ષમતામાં વધારો કરે છે. ગ્રામીણ સામાજિક કાર્યમાં દેખરેખને પ્રાથમિકતા આપીને, તાલીમાર્થીઓ જરૂરિયાતમંદ વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોને ગુણવત્તાયુક્ત સેવાઓ પ્રદાન કરતી વખતે તેમની ભાવનાત્મક સુખાકારી જાળવી શકે છે.

3. નૈતિક વ્યવહારની ખાતરી કરવા :-

દેખરેખ (Supervision) એ વ્યાવસાયિક ધોરણો જાળવવા, નૈતિક નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાને પ્રોત્સાહન આપવા અને ગ્રામજનો અને વ્યવસાયિકો બંનેની સુખાકારીનું રક્ષણ કરવા માટે નિર્ણાયક પદ્ધતિ તરીકે કામ કરે છે. ગ્રામજનો નજીકના સમુદાયો, મોઢામોઢના સંબંધો ધરાવતા હોવાથી, સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા ગોપનીયતા જાળવવી પડકારરૂપ બની રહે છે. આ સંદર્ભે દેખરેખ (Supervision) કરનાર અધિકારી સામાજિક કાર્યકરને ગોપનીયતાને સુરક્ષિત રાખવા માટેની વ્યૂહરચનાઓ શીખવી મદદરૂપ બને છે. વધુમાં, દેખરેખ સામાજિક કાર્યકરોને નાના સમુદાયોમાં બેવડા સંબંધોથી ઉદ્દભવતા હિતના સંભવિત સંઘર્ષોને ઓળખવામાં અને સંબોધવામાં મદદ કરે છે. સુપરવાઈઝર સાથે આ પડકારોની ખુલ્લેઆમ ચર્ચા કરીને, સામાજિક કાર્યકરો નૈતિક જોખમોને ઘટાડી શકે છે અને તેમના ગ્રામજનોની સુખાકારી સુનિશ્ચિત કરી શકે છે. નૈતિક જાગરૂકતા અને સાંસ્કૃતિક નમ્રતાને પ્રોત્સાહન આપીને, દેખરેખ (Supervision) સામાજિક કાર્યકરોને નૈતિક અને અસરકારક સેવાઓ પહોંચાડવા માટે સશક્ત બનાવે છે જે તેઓ સેવા આપતા ગ્રામીણ સમુદાયોને આદર આપે છે.

4. નિર્ણાયક વિચારને પ્રોત્સાહન આપવા :-

ગ્રામીણ સામાજિક કાર્યમાં નિરીક્ષકોમાં નિર્ણાયક વિચારસરણીને પ્રોત્સાહન આપવું એ અસરકારક ક્ષેત્રીય કાર્ય માટે સર્વોપરી છે. સુપરવાઈઝર પાસે પરિસ્થિતિનું બહુવિધ પરિપ્રેક્ષ્ય, પ્રશ્નની ધારણાઓ, અને જાણકાર નિર્ણયો લેવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. જટિલ વિચારસરણી સુપરવાઈઝરને ગ્રામીણ સમુદાયોના જટિલ અને પડકારજનક વાતાવરણમાં કાર્ય કરવા સક્ષમ બનાવે છે. જટિલ વિચાર કૌશલ્યોને ઉત્તેજન આપીને, સુપરવાઇઝર સામાજિક કાર્યકરોને સર્જનાત્મકતા અને કોઠાસૂઝ સાથે ગ્રામીણ વસ્તીની અનન્ય જરૂરિયાતોને સંબોધવા માટે સશક્ત બનાવે છે. વિશ્લેષણને પ્રોત્સાહિત કરીને, નિરીક્ષકો (Supervision) સામાજિક કાર્યકરોને ક્ષેત્રકાર્યમાં વધુ સ્વ-જાગૃત અને આત્મવિશ્વાસુ બનવા માટે સશક્ત બનાવે છે. તેમજ

સામાજિક કાર્યકરો નીતિ અને નિર્ણય લેવાના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ સમુદાયોની જરૂરિયાતોની હિમાયત કરવા માટે વધુ સારી રીતે સજ્જ છે કે નહી તે માટે દેખરેખ (Supervision) મદદરૂપ બને છે.

5. વ્યાવસાયિક ઓળખ વિકાસને ટેકો આપવા :-

દેખરેખ દ્વારા વ્યાવસાયિક ઓળખ વિકાસને ટેકો આપવા :-

દેખરેખ દ્વારા વ્યાવસાયિક ઓળખ વિકાસને ટેકો આપવો એ ખાસ કરીને ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યમાં નિર્ણાયક છે. દેખરેખ સત્રો માત્ર વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન જ નહીં પરંતુ એકતા અને માન્યતાની ભાવના પણ પ્રદાન કરે છે. માર્ગદર્શિત ચર્ચાઓ અને માર્ગદર્શન દ્વારા, નિરીક્ષકો ગ્રામીણ સામાજિક કાર્યકરોને તેમના સંદર્ભમાં અનન્ય નૈતિક દુવિધાઓ અને સીમાના મુદ્દાઓ નેવિગેટ કરવામાં મદદ કરી શકે છે. સ્વ-જાગૃતિ અને વિવેચનાત્મક વિચારસરણીને પ્રોત્સાહન આપીને, દેખરેખ સામાજિક ન્યાય અને સામુદાયિક સશક્તિકરણના મૂલ્યોમાં રહેલી વ્યાવસાયિક ઓળખના વિકાસમાં સહાય કરે છે. સહાયક વાતાવરણને ઉત્તેજન આપીને, નિરીક્ષકો ગ્રામીણ સામાજિક કાર્યકરોની સ્થિતિસ્થાપકતા અને જાળવણીમાં ફાળો આપે છે.

આમ, દેખરેખ સતત શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસને પ્રોત્સાહન આપીને ગ્રામીણ સમુદાયોને આપવામાં આવતી સેવાઓની ગુણવત્તામાં વધારો કરે છે.

❖ **સામાજિક કાર્ય માટે ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય દેખરેખ (Supervision)ના મુખ્ય કાર્યો :-**

1. સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ સંદર્ભ, સંસ્કૃતિ અને સામુદાયિક ગતિશીલતા વિશે અભિમુખતા પ્રદાન કરવી.
2. ગ્રામીણ સમુદાયમાં અસરકારક જોડાણ માટે જરૂરી વિશિષ્ટ કૌશલ્યો પર તાલીમ આપવી, જેમ કે સમુદાયનું આયોજન અને હિમાયત.
3. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં જટિલ કેસોને સમજવા અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન અને સહાય પૂરી પાડવી.
4. ગ્રામજનોની અનન્ય જરૂરિયાતોને અનુરૂપ યોગ્ય યોજનાઓ વિકસાવવામાં વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી.
5. વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ સમુદાયમાં ઉપલબ્ધ સંસાધનોને ઓળખવામાં અને સુવિધાઓ પ્રદાન કરવામાં મદદ કરવી, જેમ કે સરકારી સહાયતા કાર્યક્રમો, બિનનફાકારક સંસ્થાઓ અને સ્થાનિક સેવાઓ.

6. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં પ્રચલિત સાંસ્કૃતિક ધોરણો, મૂલ્યો અને પરંપરાઓની જાગૃતિ અને સમજણને પ્રોત્સાહન આપવું.

7. સામાજીક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓ અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ, એજન્સીઓ અને નેતાઓ વચ્ચે સામુદાયિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવા અને સકારાત્મક પરિવર્તનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સહયોગની સુવિધા આપવી.

8. ગ્રામીણ સંદર્ભોમાં સામાજિક કાર્ય તાલીમ સંબંધિત નૈતિક સિદ્ધાંતો અને વ્યાવસાયિક ધોરણો પર માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું.

9. વ્યાવસાયિક વિકાસના ધ્યેયો નક્કી કરવામાં અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યના અનુભવોમાં વિકાસ અને શીખવાની તકો ઓળખવામાં વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી.

10. ભૌગોલિક અલગતા, મર્યાદિત સંસાધનો અથવા સાંસ્કૃતિક અવરોધો જેવા ગ્રામીણ વાતાવરણમાં કામ સાથે સંકળાયેલ સંભવિત જોખમો અને પડકારોને ઓળખવામાં વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી.

11. જોખમો ઘટાડવા અને ગ્રાહકો અને વ્યવસાયિકો બંનેની સલામતી અને સુખાકારી સુનિશ્ચિત કરવા માટેની વ્યૂહરચના વિકસાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે સહયોગ કરવો.

12. વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિનું નિરીક્ષણ કરવા, પ્રતિસાદ આપવા અને ફિલ્ડવર્ક પ્લેસમેન્ટ દરમિયાન ઉદ્દભવતી કોઈપણ ચિંતાઓ અથવા પડકારોને રજૂ માટે નિયમિત દેખરેખ સત્રો પૂરા પાડવા.

13. સામાજિક કાર્ય તાલીમ માટે સ્થાપિત માપદંડો અને ધોરણોના આધારે વિદ્યાર્થીઓના પ્રદર્શનનું ઔપચારિક મૂલ્યાંકન કરવું.

14. સામાજિક ન્યાય, સમાનતા અને ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સમાવેશ માટે હિમાયત કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓનું સશક્તિકરણ કરવું.

15. ગ્રામીણ રહેવાસીઓ, ખાસ કરીને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી અથવા સંવેદનશીલ વસ્તીની સુખાકારીને અસર કરતા પ્રણાલીગત અવરોધો અને અન્યાયને ઓળખવા અને તેને દૂર કરવામાં વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી.

2.4 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગોઠવણી અથવા આયોજન :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યનું આયોજન કરતી વખતે વિવિધ પરિબળોની કાળજીપૂર્વક વિચારણા કરવાની જરૂર છે. સામાજિક કાર્યમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યનું આયોજનમાં નીચે મુજબની ગોઠવણી કરી શકાયઃ

1. **ગામ પસંદગી :-** ક્ષેત્રકાર્ય ગામની પસંદગી માટે મોટાભાગે પોતાના ગામ સિવાયના ગામને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. તેમજ તમારા રહેઠાણ કે વતનથી ક્ષેત્રકાર્ય ગામનું અંતર વધારે ન રહે તેની કાળજી પણ રાખવી જોઈએ. ક્ષેત્રકાર્ય ગામ સુધી પહોંચવાની અગવડો હોઈ શકે એટલે કે સગવડતાઓ/સુવિધાઓ ઓછી હોય તેવા ગામની ક્ષેત્રકાર્ય તરીકે પસંદગી કરવામાં આવે તો તે વધુ ઉપયુક્ત બની રહેશે. પરંતુ આવી પસંદગી સમયે તમારા રહેઠાણથી દૂર ન હોય તે જોવું. વિદ્યાર્થીને ક્ષેત્રકાર્ય ગામ નક્કી કરવાની નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સુપરવાઈઝર ફેસિલીટેશન ભૂમિકાથી તમને મદદરૂપ બનશે.

2. **મૂલ્યાંકન અને સમજ :-** કોઈપણ ક્ષેત્રીય કાર્ય શરૂ કરતા પહેલા, ગ્રામીણ સમુદાયનું સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન કરવું મહત્વપૂર્ણ છે. આમાં તેની વસ્તી વિષયક, સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓ, સાંસ્કૃતિક ધોરણો, હાલના સંસાધનો અને પડકારોને સમજવાનો સમાવેશ થાય છે.

3. **સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો સુયોજિત કરવા :-** સમુદાયની ઓળખાયેલી જરૂરિયાતોને આધારે ફિલ્ડવર્ક માટે ચોક્કસ અને પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા ઉદ્દેશો નક્કી કરવા. આ ઉદ્દેશ્યો સામાજિક કાર્યના લક્ષ્યો સાથે સંરેખિત હોવા જોઈએ, જેમ કે વ્યક્તિઓને સશક્તિકરણ, સામાજિક ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવું અથવા સમુદાયની સુખાકારીમાં વધારો કરવો.

4. **ગામની સાથે પત્રવ્યવહાર :-** ક્ષેત્રકાર્ય ગામની પસંદગી નિશ્ચિત થયા બાદ તમારે ઔપચારિક રીતે ક્ષેત્રકાર્ય માટે પત્રવ્યવહાર કરવો. ક્ષેત્રકાર્ય ગામની પસંદગી બાદ વિદ્યાર્થીનું નામ, ક્ષેત્રકાર્ય સમયગાળો. સુપરવાઈઝરનું નામ જેવી ઔપચારિક વિગતો સાથે યુનિવર્સિટીના લેટરહેડ પર સરપંચને સંબોધન કરીને પત્રવ્યવહાર કરી ગ્રામ પંચાયતમાં પૂર્વ મંજૂરીની પ્રક્રિયા કરવી. તેમજ સરપંચ પાસેથી પણ તમારે ક્ષેત્રકાર્ય કરવા માટેની મંજૂરી આપતો પત્ર મેળવવો જોઈએ. આ પત્રવ્યવહાર બે વ્યવસ્થા સાથેનું ઔપચારિક જોડાણ છે. તેમજ ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન આવતી મુશ્કેલીઓના નિવારણરૂપ અટકાયતી કાર્ય તરીકે પણ પત્રવ્યવહાર કરવો અગત્યનો બની રહે છે.

5. **સંબંધોનું નિર્માણ :-** ગ્રામીણ સમુદાય સાથે વિશ્વાસ અને તાલમેલ સ્થાપિત કરવો એ સર્વોપરી છે. સમુદાયના સભ્યો સાથે સંબંધો બાંધવામાં, તેમના મૂલ્યો, પરંપરાઓ અને જીવનશૈલીનો આદર કરીને સમય પસાર કરો. તમારી ફિલ્ડવર્ક પ્રવૃત્તિઓ માટે કાયદેસરતા અને સમર્થન મેળવવા માટે સ્થાનિક સંસ્થાઓ, સમુદાયના નેતાઓ અને મુખ્ય કાર્યકરો સાથે સહયોગ કરો.

6. **સંસાધન મૂલ્યાંકન :-** માનવ સંસાધનો (દા.ત., સામાજિક કાર્યકરો, સ્વયંસેવકો), નાણાકીય સંસાધનો, પરિવહન અને સામગ્રી સહિત ફિલ્ડવર્ક માટે જરૂરી સંસાધનોની માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.

7. **નૈતિક વિચારણાઓ :-** ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન સામાજિક કાર્ય પ્રથાના નૈતિક માર્ગદર્શિકા અને સિદ્ધાંતોનું પાલન કરો. વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોની સ્વાયત્તતા, ગૌરવ અને અધિકારોનો આદર કરો, ગોપનીયતા જાળવી રાખો. તમામ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને દરમિયાનગીરીઓમાં બિન-ભેદભાવ, સામાજિક ન્યાય અને સાંસ્કૃતિક યોગ્યતાના સિદ્ધાંતોને સમર્થન આપો.

8. **ક્ષેત્રકાર્ય માર્ગદર્શન માટે સુપરવિઝન :-** ક્ષેત્રકાર્ય અંગેનું સમય-સમય પર માર્ગદર્શન મળી રહે તે માટે સુપરવાઇઝરની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી. સુપરવાઈઝર તરીકે એવા વ્યક્તિની પસંદગી કરવી જેણે સમાજકાર્યની પદવી મેળવેલ હોય, તેમજ તેને સમાજકાર્યના ક્ષેત્રોમાં કામગીરી કરવાનો અનુભવ હોય. આવી વ્યક્તિ તમોને ક્ષેત્રકાર્ય માટે દિશા-નિર્દેશન, પ્રોત્સાહન, મુશ્કેલીઓ-અડચણોને કેવી રીતે હલ કરવી તેનું માર્ગદર્શન આપી વૈજ્ઞાનિક ઢબે વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રકાર્ય થાય તેની કાળજી રાખશે.

9. **સલામતી :** ક્ષેત્રકાર્ય ટીમ માટે આવાસ, પરિવહન અને સંચાર સુવિધાઓની યોજના બનાવો. જોખમનું મૂલ્યાંકન કરીને, જરૂરી તાલીમ આપીને અને કટોકટી પ્રોટોકોલનો અમલ કરીને ક્ષેત્રકાર્યકરોની સલામતી અને સુખાકારીની ખાતરી કરો. ગ્રામીણ વાતાવરણમાં અસરકારક રીતે રજૂ કરવા માટે સ્થાનિક રિવાજો, ભાષા અને સુરક્ષા માર્ગદર્શિકાઓથી ટીમને પરિચિત કરો.

10. **ક્ષેત્રકાર્ય અને રિપોર્ટિંગ પદ્ધતિ :-** સત્ર એકમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગામ સુધી જવાનો અને તમારા રહેઠાણ સુધી પહોંચવાનો સમય તેમજ અહેવાલ લેખન સમય બાદ કરતાં ખરા અર્થમાં કામનો સમય નક્કી કરવો જરૂરી છે. જેના માટે તમારે સત્ર દરમિયાન ગામમાં ૧૫૦ કલાકો ક્ષેત્રકાર્ય કરવાનું રહેશે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યની સાથે તમારા દ્વારા કરવામાં આવતી કામગીરી અંગેનું લખાણ/દસ્તાવેજ થવું જરૂરી છે.

અહેવાલ લેખનમાં ક્ષેત્ર ડાયરી, દૈનિક અહેવાલ, અઠવાડિક અહેવાલ, પખવાડિક અહેવાલ અને સત્રાંત અહેવાલ વગેરેનું અલગ-અલગ ભાગોમાં રિપોર્ટિંગ કરવામાં આવતું હોય છે.

11. **નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન :-** હસ્તક્ષેપોની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવા અને ભાવિ આયોજનની જાણ કરવા માટે મુખ્ય પ્રદર્શન સૂચકાંકો, પરિણામો અને સમુદાયના પ્રતિસાદ પરનો ડેટા એકત્રિત કરો. ગ્રામીણ સમુદાયની ઉભરતી જરૂરિયાતો અને બદલાતી ગતિશીલતાના આધારે ફિલ્ડવર્ક વ્યૂહરચનાઓની નિયમિત સમીક્ષા કરો અને અનુકૂલન કરો.

આમ, ઉપર્યુક્ત ગોઠવણી/આયોજન અને સિદ્ધાંતોને અનુસરીને, સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યનું અસરકારક રીતે અમલ કરી શકે છે જે સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણના મૂલ્યોને જાળવી રાખીને વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોના જીવનમાં અર્થપૂર્ણ તફાવત લાવે છે.

2.5. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે અહેવાલ લેખન

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં, અસરકારક અહેવાલ લેખન અવલોકનો અને પરિણામોના દસ્તાવેજીકરણ માટે અગત્યનું છે. આ સંદર્ભે, અહેવાલ લેખન એક મહત્વપૂર્ણ સાધન તરીકે કામ કરે છે.

1. **દસ્તાવેજીકરણ :-** અહેવાલ લેખન ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય પ્રવૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ દસ્તાવેજીકરણ સુનિશ્ચિત કરે છે, જેમાં હસ્તક્ષેપ, અવલોકનો અને પરિણામોનો સમાવેશ થાય છે.
2. **જવાબદારી :-** અહેવાલો ગ્રામીણ સમુદાયોમાં તેમની ક્રિયાઓ અને નિર્ણયો માટે સામાજિક કાર્યકરોને જવાબદાર ઠેરવે છે, હિતધારકો સાથે પારદર્શિતા અને વિશ્વાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.
3. **મૂલ્યાંકન :-** અહેવાલો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાજિક કાર્ય કાર્યક્રમો અને મૂલ્યાંકનને સરળ બનાવે છે, અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં અને સુધારણા માટેના ક્ષેત્રોને ઓળખવામાં મદદ કરે છે.
4. **સંચાર :-** અસરકારક અહેવાલ લેખન સામાજિક કાર્યકરો, ગ્રામજનો, સમુદાયના સભ્યો અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય સાથે સંકળાયેલા અન્ય વ્યાવસાયિકો વચ્ચે સંચારને વધારે છે.

5. **હિમાયત :-** અહેવાલો મૂલ્યવાન હિમાયત સાધનો તરીકે સેવા આપે છે, જે ગ્રામીણ વસ્તી દ્વારા નીતિ નિર્માતાઓ, ભંડોળ આપનારાઓ અને વ્યાપક સમુદાયને સામનો કરતી જરૂરિયાતો અને મુદ્દાઓને પ્રકાશિત કરે છે.

6. **પુરાવા-આધારિત પ્રેક્ટિસ :-** સારી રીતે લખાયેલ અહેવાલો ગ્રામીણ સામાજિક કાર્યમાં સફળ વ્યૂહરચના, પડકારો અને શીખેલા પાઠોનું દસ્તાવેજીકરણ કરીને પુરાવા-આધારિત અભ્યાસમાં ફાળો આપે છે.

7. **સંસાધન ફાળવણી :-** અહેવાલો ગ્રામીણ સમુદાયોની જરૂરિયાતો અને પ્રાથમિકતાઓમાં માહિતી આધારિત આંતરદ્રષ્ટિ પ્રદાન કરી અસરકારક રીતે સંસાધનોની ફાળવણી કરવામાં મદદ કરે છે.

8. **કાનૂની પાલનઃ-** વ્યાપક અહેવાલો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કાનૂની અને નિયમનકારી જરૂરિયાતોનું પાલન સુનિશ્ચિત કરે છે.

9. **સંભાળની સાતત્યતા :-** વિગતવાર દસ્તાવેજીકરણ દ્વારા, અહેવાલો ગ્રાગ્રામીણહકોના ઇતિહાસ, પ્રગતિ અને ગ્રામીણ સામુદાયિક જરૂરિયાતોની આંતરદ્રષ્ટિ પ્રદાન કરી સંભાળની સાતત્યતાનું સમર્થન કરે છે.

10. **ક્ષમતા નિર્માણ :-** અહેવાલો ગ્રામીણ સમુદાયોમાં કામ કરતા અન્ય સામાજિક કાર્યકરો અને સંસ્થાઓ સાથે જ્ઞાન, શ્રેષ્ઠ પ્રયાસો અને સફળ હસ્તક્ષેપોની વહેંચણી કરીને ક્ષમતા નિર્માણના પ્રયત્નોમાં ફાળો આપે છે.

❖ **ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યનો દૈનિક કે કલાક અહેવાલ**

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સમાજકાર્ય સત્ર-૧માં ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન નીચે મુજબના માળખામાં દૈનિક કે કલાક અહેવાલ બનાવી માર્ગદર્શકને નિયમિત મૂલ્યાંકન માટે બતાવવા અને સત્રના અંતે યુનિવર્સિટીમાં જમા કરાવવા.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દૈનિક કે કલાક અહેવાલ નું માળખું

અહેવાલ નંબર :- ____________________

તારીખ : ________________________

વાર :- ____________________________

ગામ/તાલુકો/જિલ્લો :-____________________

વિદ્યાર્થીનું નામ :-____

માર્ગદર્શકનું નામ :-____

મુલાકાત લીધેલ ગામનું નામ :- ____________________________________

❖ સમય (HH:MM - HH:MM) :- પ્રવૃત્તિનું વર્ણન (ટૂંકમાં)
❖ પ્રારંભ સમય - સમાપ્તિ સમયૃ :- પ્રવૃત્તિનું વર્ણન (ટૂંકમાં)

- ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યનો મુખ્ય હેતુ :- (અહીંયા જે દિવસ તમે ક્ષેત્રકાર્યમાં જાવ છો તે દિવસ પૂરતો હેતુ લખવો)
- કાર્યપ્રક્રિયા :- (તમે દિવસ દરમિયાન ક્ષેત્રકાર્યમાં જઈને જે પણ કંઈ જાણકારી, સમજ, વાર્તાલાપ કરો છો તેને વિગતવાર અહેવાલ લખવો.)
- મુલાકાત લીધેલ વ્યક્તિઓ :- (તમે ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન જે વ્યક્તિઓને મળ્યા હોવ તે વ્યક્તિઓના નામ લખવા)
  - સ્વ મૂલ્યાંકન :- (તમે ક્ષેત્રકાર્યમાં જે પ્રવૃત્તિ/કામગીરી કરી તેમાં સમાજકાર્યના જ્ઞાનનો ઉપયોગ, તમને મળેલ નવી જાણકારી, સમજ, વિકસેલ કુશળતા, સારો કે ખરાબ અનુભવ વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને સ્વ મૂલ્યાંકન કરવાનું છે.)
- સિદ્ધિઓ અને પડકારો :- (દિવસ દરમિયાન પ્રાપ્ત કરેલ કોઈપણ સિદ્ધિઓ અથવા લક્ષ્યોની રજૂઆત કરો, જેમ કે, કાર્યો અથવા ઉદ્દેશ્યોની સફળતાપૂર્વક પૂર્ણતા; સમુદાયના સભ્યો અથવા સહભાગીઓ માટે હકારાત્મક પરિણામો; પડકારોનો સામનો કરવો પડ્યો અને તેને દૂર કરવા માટે વ્યૂહરચનાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો; વિસ્તારો જ્યાં વધારાના સમર્થન અથવા સંસાધનોની જરૂર જણાઈ હોય)
- ભાવિ આયોજન :- (આજના દિવસ કે કલાકોની ક્ષેત્રકાર્ય કામગીરી/પ્રવૃત્તિના આધારે બાકી રહેતી કે નવી જાણકારી કે સમજના સંદર્ભમાં હવે પછીના દિવસ કે કલાકોમાં ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં શું કરવાના છો તેને જણાવતા ભાવિ આયોજન બનાવવું.)
- નિષ્કર્ષ :- દિવસના અહેવાલના મુખ્ય મુદ્દાઓનો સારાંશ આપો અને ક્ષેત્રકાર્ય વિશે વિચારો વ્યક્ત કરો.
- માર્ગદર્શકની સહી :- માર્ગદર્શકનું નામ અને હસ્તાક્ષર
- વિદ્યાર્થીની સહી :- તમારું નામ અને હસ્તાક્ષર
- ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યનો સત્રાંત અહેવાલ

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સમાજકાર્ય સત્ર-૧ના અંતે ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યનો નીચે મુજબના માળખામાં સત્રાંત અહેવાલ બનાવી માર્ગદર્શકને જમા કરાવવો.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય સત્રાંત અહેવાલનું માળખું

મુખ્ય પાનું આ પ્રમાણે લેવું :-

અહેવાલનું શીર્ષકઃ "સમાજ કાર્યમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય સત્રાંત અહેવાલ"

વિદ્યાર્થીનું નામ :- ____

વિદ્યાર્થીનો એનરોલમેન્ટ નંબરઃ- ____________________________________

માર્ગદર્શકનું નામ :-____

મુલાકાત લીધેલ ગામનું નામ :-____________________________________

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય સમયગાળો : તારીખ :__________ થી તારીખ :___________

યુનિવર્સિટી કેન્દ્ર (સેન્ટર)નું નામ :- _________________________________

વર્ષ :- ____________________________

વિદ્યાર્થીનો પરિચય (એક પેજમાં લખવો)

{A} પૂરું નામ :

{B} જન્મ તારીખ અને જન્મ સ્થળ :

{C} વતન અને રહેઠાણનું સરનામુંઃ

{D} મહત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાત : ડિગ્રી __________ મુખ્ય વિષય : ___________

{E} સમાજકાર્યમાં જોડાવાની પ્રેરણા ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળી :

{F} રસ અને શોખની વિગતો :

{G} વ્યવસાયની વિગત વિદ્યાર્થી

{H} પુસ્તકોનું વાંચન :

(I) આપનું મનગમતા પુસ્તક અને લેખકની વિગત :

(II) અત્યાર સુધીમાં વાંચેલા પુસ્તકોની યાદી :

(III) સત્ર 1 દરમિયાન વાંચેલા પુસ્તકોની યાદી : (લેખકનું નામ, પ્રકાશન વર્ષ, પુસ્તકનું નામ, પ્રકાશકનું નામ અને સ્થળ)

(1) પ્રસ્તાવના :

(2) સત્ર 1ના ક્ષેત્રકાર્ય હેતુઓ :

(3) ક્ષેત્રકાર્યમાં અહેવાલ લેખનની અગત્યતા: (દૈનિક કે કલાકો અને સત્રાંત બન્ને અહેવાલને ધ્યાનમાં રાખી વિગતવાર લખવું)

(4) ગામનું નામ અને સરનામું, ગામ સુધી પહોંચવાના માધ્યમો (દા.ત. સ્થાનિક વાન, એસટી, રેલ્વે વગેરે સુવિધાઓની વિગત)

(5) ગામનો ઐતિહાસિક પરિચય : ગામની સ્થાપના અને નામ, જ્ઞાતિ, ધર્મ, વ્યવસાય, ઐતિહાસિક સ્થાન વગેરે

(6) ભૌગોલિક સ્થાન : દિશા, નકશો. જિલ્લા અને તાલુકાથી અંતર વગેરે.

(7) ગામની વસ્તીની તાજેતરની વિગત: (કોષ્ટક, આલેખ. ચિત્રના માધ્યમથી મૂકી શકાય) કુલ વસ્તી, બાળકો-સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણે, જ્ઞાતિ પ્રમાણે, ધર્મ પ્રમાણે, શિક્ષણ પ્રમાણે, વ્યવસાય પ્રમાણે, મજૂરી પ્રમાણે (ખેત મજૂરી, ઉદ્યોગોમાં મજૂરી, અન્ય મજૂરી), નોકરિયાત પ્રમાણે, આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે (એપીએલ. બીપીએલ. અંત્યોદય, અન્ય), જમીન માલિકી પ્રમાણે, બહારથી સ્થળાંતરિત પ્રમાણે વગેરે. (આંકડાકીય માહિતીના સંદર્ભ મૂકવા)

(8) ગામમાં ભૌતિક સુવિધા-સગવડતાઓની વિગત : (નકશો બનાવીને મૂકવો અને દરેકની વિગતવાર જાણકારી આપવી)

I. સરકારી-ખાનગી સુવિધાઓની વિગત: પોસ્ટ, વીજળી, બેંક, રસ્તા, વાહન-વ્યવહાર, બજાર-દુકાનો, સ્ટ્રીટલાઈટ, પાણીની વ્યવસ્થાના સાધનો, આંગણવાડી, જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા (પંડિત દીનદયાળ ગ્રાહક ભંડાર) વગેરે

II. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની વિગત:

III. દવાખાનાની વિગત:

IV. અન્ય વિગતો:

(9)ગામના કુદરતી સ્રોતોની વિગત : (નકશો મૂકી શકાય. દરેક સંસાધનની સમજૂતી ગામના લોકોના જીવનમાં ઉપયોગિતા અને આજીવિકાના સાધન તરીકે રહેલો સંબંધ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ)

I. જમીન : પ્રકાર, ઉપયોગો, ઉત્પાદન, ઉત્પાદકતા, તેની સમસ્યા અને સંરક્ષણના પગલાંઓ. (સરકારી કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ કરેલા સુરક્ષા માટેના પ્રયત્નોની વિગતો)

II. જળ : પ્રકાર, ઉપયોગો, તેની સમસ્યા અને સંરક્ષણના પગલાંઓ (સરકારી કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ કરેલા સુરક્ષા માટેના પ્રયત્નોની વિગતો)

III. જંગલ : પ્રકાર, ઉપયોગો, તેની સમસ્યા અને સંરક્ષણના પગલાં (સરકારી કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ કરેલા સુરક્ષા માટેના પ્રયત્નોની વિગતો)

IV. પશુ, પ્રાણી કે અન્ય જાનવરોની વિગત : પ્રકાર, ઉપયોગો, ઉત્પાદન, ઉત્પાદકતા, તેની સમસ્યા અને સંરક્ષણના પગલાં (સરકારી કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ કરેલા સુરક્ષા માટેના પ્રયત્નોની વિગતો)

(10) ગામમાં ઔદ્યોગિકરણ અને તેની અસરો (હકારાત્મક અને નકારાત્મક) : (નકશો મૂકી શકાય. કારખાના, ગૃહ-ઉદ્યોગ કે મોટાઉદ્યોગોના ગામ લોકો સાથેના સંબંધને સ્પષ્ટ કરતાં સમજાવવું) ઉદ્યોગોના પ્રકારો અને વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક અસરો.

(11) ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં કાર્યરત મંડળો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો પરિચય :

મંડળો : મહિલા મંડળો, યુવક મંડળ. અન્ય મંડળોના પરિચયમાં સભ્યોની સંખ્યા અને નામો, હોદ્દેદારો, કામગીરી-પ્રવૃત્તિઓ, ફાયદાઓ, મર્યાદાઓ કે મુશ્કેલીઓ વગેરે અંગેની વિગતોનું વર્ણન કરવું.

ગામમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનો પરિચય : નામ, સ્થાપના, ધ્યેયો, સ્થળ, પ્રકાર, ગામમાં સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવતી કામગીરી-પ્રવૃત્તિઓ, ફાયદાઓ, મર્યાદાઓ કે મુશ્કેલીઓ વગેરે અંગેની વિગતોનું વર્ણન કરવું.

(12) ક્ષેત્રકાર્ય ગામની સ્થિતિ અને સંસ્થાઓની કામગીરીઃ (આંકડાકીય માહિતી, આલેખમાં અને નકશો, ચિત્રોનો ઉપયોગ કરી વર્ણનાત્મક વિગતોનું વર્ણન કરવું)

I. ગામની શૈક્ષણિક સ્થિતિ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, તેની કામગીરી, અસરકારકતા અને મર્યાદા
II. ગામની સામાજિક સ્થિતિ અને સામાજિક સંસ્થાઓ, તેની કામગીરી, અસરકારકતા અને મર્યાદા
III. ગામની આર્થિક સ્થિતિ અને આર્થિક સંસ્થાઓ, તેની કામગીરી, અસરકારકતા અને મર્યાદા
IV. ગામની આરોગ્ય સ્થિતિ અને આરોગ્ય સંસ્થાઓ, તેની કામગીરી, અસરકારકતા અને મર્યાદા
V. ગામની રાજકીય સ્થિતિ અને રાજકીય સંસ્થાઓ, તેની કામગીરી, અસરકારકતા અને મર્યાદા

(13) ક્ષેત્રકાર્ય ગામની સમસ્યાઓ અને સમાજકાર્યકર તરીકે ઓળખેલી હસ્તક્ષેપ જરૂરિયાત : (વર્ણનમાં આંકડાકીય જાણકારી, નકશો, આલેખો, ચિત્રોનો ઉપયોગ કરી શકાય)

{B} ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં ઓળખેલ સમસ્યાઓ અને હસ્તક્ષેપની જરૂરિયાત

I. ગામની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ, અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ, જૂથ, સમુદાય, સમાજકાર્યકર તરીકે સમસ્યા ઉકેલ માટે હસ્તક્ષેપના પગલાંઓ.

II. ગામની સામાજિક સમસ્યાઓ અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ, જૂથ, સમુદાય. સમાજકાર્યકર તરીકે સમસ્યા ઉકેલ માટે હસ્તક્ષેપના પગલાંઓ.

III. ગામની આર્થિક સમસ્યાઓ, અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ, જૂથ, સમુદાય, સમાજકાર્યકર તરીકે સમસ્યા ઉકેલ માટે હસ્તક્ષેપના પગલાંઓ.

IV. ગામની આરોગ્ય સમસ્યાઓ, અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ, જૂથ, સમુદાય. સમાજકાર્યકર તરીકે સમસ્યા ઉકેલ માટે હસ્તક્ષેપના પગલાંઓ.

V. ગામની રાજકીય સમસ્યાઓ, અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ, જૂથ, સમુદાય, સમાજકાર્યકર તરીકે સમસ્યા ઉકેલ માટે હસ્તક્ષેપના પગલાંઓ.

(14) ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન લીધેલ સંસ્થા અને સરકારી વિભાગોની મુલાકાત : (દરેક સંસ્થા અને વિભાગ મુલાકાત માટે અલગ અલગ લખવું)

I. મુલાકાત હેતુ

II. મુલાકાત દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ માહિતી અને પરિચય

III. ક્ષેત્રકાર્યમાં મુલાકાત દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ માહિતીની અને સંસ્થા કે વિભાગની ઉપયોગિતા

(15) ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યમાં ઉપયોગમાં લીધેલ સમાજકાર્યનું જ્ઞાન અને ઉપયોગિતા (દરેક મુદ્દાઓને અલગ અલગ રીતે તમારા ક્ષેત્રકાર્ય અનુભવોના ઉદાહરણ સાથે સમજાવો)

I. સમાજકાર્યના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ.

II. સમાજકાર્યની કુશળતાઓનો ઉપયોગ.

III. સમાજકાર્યની ભૂમિકાનો ઉપયોગ.

IV. સમાજકાર્યના મૂલ્યોનો ઉપયોગ.

(16) ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન થયેલા વિશિષ્ટ, નોંધનીય અનુભવો. (વિગતવાર લખવું)

(17) ક્ષેત્રકાર્ય ગામનું ગ્રામીણ વિકાસની દ્રષ્ટિએ SWOT વિશ્લેષણ (દરેકમાં પાંચ મુદ્દાઓ જણાવવા)

I. Strength- શક્તિ

II. Weakness- નબળાઈ/મર્યાદાઓ

III. Opportunity-તક

IV. Threat- પડકારો

(18) વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યકર તરીકે તમારું પોતાનું SWOT વિશ્લેષણ (દરેકમાં પાંચ મુદ્દાઓ જણાવવા)

I. Strength- શક્તિ
II. Weakness- નબળાઈ/મર્યાદાઓ
III. Opportunity-તક
IV. Threat-પડકારો

(19) ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યની તમારી દ્રષ્ટિએ ઉપયોગિતા

(20) ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ અને સૂચનો.

(21) સુપરવિઝનની જરૂરિયાત અને ઉપયોગિતા

(22) સમયસારણીઃ તારીખ, વાર, સમય, હેતુ અને તારણ (કામના દિવસો, કામના કલાકો, અહેવાલ લેખનના કલાકો, આવવા-જવાના કલાકો) વગેરે બાબતોને આવરી લેતા વિગતવાર લખવું.

2.6. ક્ષેત્રકાર્યનું મૂલ્યાંકન :-

ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકન તમને તટસ્થ અને યોગ્ય વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યકર બનવા માટે એક તાલીમ પૂરી પાડે છે. તથા તમારી તાકાત અને મર્યાદાઓની સમજ આપે છે. આખા સત્ર દરમિયાન તમારા ક્ષેત્રકાર્યનું મૂલ્યાંકન સુપરવાઈઝર દ્વારા થતું હોય છે. પ્રથમ સત્રમાં તમારું ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકન તમારા દ્વારા બનાવવામાં આવેલ ક્ષેત્રકાર્ય દસ્તાવેજો દૈનિક કે કલાકોના અહેવાલો અને સત્રાંત અહેવાલના આધાર પર મૌખિક પરીક્ષા દ્વારા કરવામાં આવશે.

❖ ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકનના મુખ્ય હેતુઓ :-

1. વિદ્યાર્થીઓની વ્યવહારિક કુશળતાનું મૂલ્યાંકન કરવાનો અને તેને વધારવાનો છે.
2. વિદ્યાર્થીની વ્યાવસાયિક ઓળખના વિકાસનું મૂલ્યાંકન અને સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓ અંગેની તેમની સમજણ તપાસવી.
3. વિદ્યાર્થીમાં સમાજકાર્ય ક્ષેત્રકાર્યની તાર્કિક અને અનુભવી સમજણ વિકસાવવી.
4. વિદ્યાર્થીના દસ્તાવેજીકરણ અને રેકોર્ડ રાખવાની ચોકસાઈ, સ્પષ્ટતા અને સંપૂર્ણતાનું મૂલ્યાંકન કરવું.

5. વિદ્યાર્થીમાં સમાજકાર્યના સૈદ્ધાંતિક અને પ્રત્યક્ષકાર્યના જ્ઞાન, બૌધિક કક્ષાને ચકાસવું.
6. નૈતિક ધોરણોનું પાલન અને અસરકારક સંદેશાવ્યવહાર સહિત વિદ્યાર્થીઓના વ્યાવસાયિક વર્તનમાં વૃદ્ધિનું મૂલ્યાંકન કરવું.
7. વિદ્યાર્થીમાં રહેલ સમાજકાર્યના સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનને ક્ષેત્રકાર્યમાં અમલ કરવાની અને સમસ્યાઓ દરમિયાન જે-તે સ્થિતિને પહોંચીવળવાની વ્યક્તિગત ક્ષમતાને તપાસવી.
8. વિદ્યાર્થીઓની દસ્તાવેજીકરણની ક્ષમતાઓને મુલવવી.
9. વિદ્યાર્થીને ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન સુપરવિઝનનો કરેલ ઉપયોગ અને સુપરવાઈઝરે સૂચવેલ માર્ગદર્શન મુજબના કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવું.

❖ સમાજકાર્યમાં ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ :-

સામાજિક કાર્યમાં ક્ષેત્રીય કાર્ય મૂલ્યાંકન એ એક વ્યાપક પ્રક્રિયા છે જે વિદ્યાર્થીઓની વ્યવહારિક કુશળતા, વ્યાવસાયિક વૃદ્ધિ અને શૈક્ષણિક સમજનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે રચાયેલ છે. આ મૂલ્યાંકનમાં પ્રત્યક્ષ અવલોકન, જર્નલ્સ, સુપરવાઇઝરી ફીડબેક અને પ્રાયોગિક પ્રોજેક્ટ પરિણામોનો સમાવેશ થાય છે. આથી જ ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકન સત્ર દરમિયાન સુપરવિઝનની પદ્ધતિઓ પ્રમાણે નિશ્ચિત સમયના અંતરે થવું જોઈએ. ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકન અંગે વિદ્યાર્થીઓને અગાઉથી જાણ કરવી તેમજ માત્ર એક ઔપચારિકતા ન બની રહેતા તેની ગંભીરતાને ધ્યાનમાં રાખીને ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ નિશ્ચિત કરવી જોઈએ.

યુનિવર્સિટી કક્ષાએ ક્ષેત્રકાર્યના અંતે મૂલ્યાંકન બે રીતે કરવામાં આવે છેઃ

a આંતરિક મૂલ્યાંકન :- આંતરિક મૂલ્યાંકનમાં વિદ્યાર્થીએ કરેલ ક્ષેત્રકાર્યની કામગીરી અને અહેવાલ લેખન આધારે તેના સુપરવાઇઝર અને વિભાગીય વડા સાથે મળીને મૌખિક પરીક્ષા યોજીને મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે.

b. બાહ્ય મૂલ્યાંકન :- બાહ્ય મૂલ્યાંકન માટે યુનિવર્સિટી દ્વારા એક બાહ્ય પરીક્ષા પેનલ બનાવવામાં આવે છે. આ પેનલમાં નીચેના વ્યક્તિઓને સામેલ કરતાં વિદ્યાર્થીની મૌખિક પરીક્ષાનું આયોજન કરવામાં આવે છેઃ

c. બે બાહ્ય પરીક્ષકો (જેમાં એક યોગ્ય લાયકાત ધરાવતા અધ્યાપક અને એક પ્રેક્ટિશનર હોય એ આદર્શ સ્થિતિ ગણાય)

d. વિભાગીય વડા

e. ક્ષેત્રકાર્યના સુપરવાઈઝર કે માર્ગદર્શક

❖ **મૌખિક પરીક્ષામાં મૂલ્યાંકન સમયે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :-**

સામાજિક કાર્યમાં મૌખિક પરીક્ષાનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે, નિરીક્ષકોએ વાજબી અને વ્યાપક મૂલ્યાંકન સુનિશ્ચિત કરવા માટે ઘણા મુખ્ય પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

1. યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રમાણિત થયેલ અને વિદ્યાર્થી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ અહેવાલો તથા દસ્તાવેજીકરણનું મૂલ્યાંકન કરવું.
2. ક્ષેત્રકાર્યના સુપરવિઝનના અહેવાલ લેખનના અને ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકનના હેતુઓને ધ્યાને રાખીને મૂલ્યાંકન કરવું.
3. વિદ્યાર્થીની પાયાના સામાજિક કાર્ય સિદ્ધાંતો અને વિભાવનાઓની સમજનું મૂલ્યાંકન કરવું. આમાં વિવિધ સામાજિક કાર્ય મોડેલો, માળખાં અને નૈતિક સિદ્ધાંતોને સમજાવવાની અને લાગુ કરવાની તેમની ક્ષમતાનો સમાવેશ થાય છે.
4. સક્રિય રીતે સાંભળવાની, પ્રશ્નો સમજવાની અને યોગ્ય રીતે જવાબ આપવાની વિદ્યાર્થીની ક્ષમતાનું મૂલ્યાંકન કરવું.
5. પરીક્ષા પ્રક્રિયા દરમિયાન પ્રતિસાદને સ્વીકારવાની અને રચનાત્મક રીતે પ્રતિસાદ આપવાની તેમની ક્ષમતાનું મૂલ્યાંકન કરવું.
6. વિદ્યાર્થી સાથે ખૂબ ટેકનિકલ કે સૈદ્ધાંતિક બાબતોમાં વધુ ન જતા તેના વલણ, અભિમુખતા અને કુશળતામાં આવેલ બદલાવને સમજવો.
7. વિદ્યાર્થીઓની જૂથમાં મૌખિક પરીક્ષા ન લેતા વ્યક્તિગત રીતે મૂલ્યાંકન કરવું.
8. ઉમેદવારની યોગ્યતાનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે મૌખિક પ્રતિભાવો અને બિન-મૌખિક સંકેતો બંનેને ધ્યાનમાં લેવા.
9. વ્યાપક મૂલ્યાંકન સુનિશ્ચિત કરવા માટે વિષયોની વ્યાપક શ્રેણીને આવરી લેતા માળખાગત પ્રશ્નોનો સમૂહ તૈયાર કરવા.
10. ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકન માટે કોઈ લેખિત પરીક્ષાનું આયોજન ન કરવું.

2.7. ક્ષેત્રકાર્યમાં ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

1. કોઈપણ ક્ષેત્રીય કાર્ય શરૂ કરતા પહેલા સમુદાયના સભ્યો સાથે વિશ્વાસ અને તાલમેલ કેળવો.

2. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં પ્રચલિત સ્થાનિક રિવાજો, પરંપરાઓ અને માન્યતાઓને સમજો અને તેનો આદર કરો.

3. સમુદાયના સભ્યોનો વિશ્વાસ અને સહકાર મેળવવા માટે તેમની સાથે સંબંધો બાંધવામાં સમય ફાળવો.

4. ભાષાકીય તફાવતો અને બોલીઓથી વાકેફ રહો; કોઈપણ ભાષા અવરોધોને દૂર કરવા માટે અસરકારક રીતે વાતચીત કરો.

5. વન્યજીવન, ભૂપ્રદેશ અને હવામાન પરિસ્થિતિઓ સહિત ગ્રામીણ વાતાવરણમાં સંભવિત સલામતી જોખમોનું મૂલ્યાંકન કરો

6. તમારા કાર્ય માટે સહયોગ અને સમર્થન મેળવવા માટે સમુદાયમાં મુખ્ય વડીલો અને નેતાઓનો સંપર્ક કરો.

7. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સંસાધનોની અછતને ઓળખો અને વધુમાં વધુ અસર કરવા માટે તે મુજબ વ્યૂહરચના બનાવો.

8. ટકાઉપણું સુનિશ્ચિત કરવા માટે નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં અને કાર્યક્રમના અમલીકરણમાં સમુદાયના સભ્યોને સામેલ કરો.

9. ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં જ્યારે તમે જાવ છો ત્યારે તમારો પહેરવેશ સાદો હોવો જોઈએ.

10. વ્યક્તિઓની ગોપનીયતાનો આદર કરો અને સંવેદનશીલ માહિતી સાથે કામ કરતી વખતે ગોપનીયતા જાળવો.

11. અનપેક્ષિત પડકારો અને યોજનાઓમાં ફેરફારોને સમાવવા માટે અનુકૂલનક્ષમ અને ખુલ્લા મનના બનો.

12. વ્યક્તિગત સલામતી અને સુરક્ષાને પ્રાધાન્ય આપો, ખાસ કરીને જ્યારે અલગ વિસ્તારોમાં કામ કરો; સલામતી પ્રોટોકોલનું પાલન કરો.

13. હાલના સંસાધનો અને સમુદાયોનો લાભ લેવા માટે સ્થાનિક સંસ્થાઓ, સરકારી એજન્સીઓ અને હિતધારકો સાથે સહયોગ કરો.

14. તમે જે સમુદાયમાં કામ કરી રહ્યાં છો તેની સાંસ્કૃતિક બાબતો અને ઐતિહાસિક સંદર્ભો વિશે સતત પોતાને શિક્ષિત કરો.

15. ક્ષેત્રકાર્યમાં વધુ સંભાળવું અને ઓછું બોલવાનો અભિગમ તમારી શીખવાની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવી શકશે.

16. ગામ લોકોને ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન લાગણીમાં આવીને વધુ પડતા વચનો ન આપવા જોઈએ.

17. તમામ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને દરમિયાનગીરીઓમાં અખંડિતતા અને જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરીને, વ્યાવસાયિક નીતિશાસ્ત્ર અને ધોરણોનું પાલન કરો.

2.8. સારાંશ

સામાજિક કાર્ય વ્યાવસાયિકો માટે ક્ષેત્રકાર્ય તકનીકોમાં નિપુણતા મેળવવી આવશ્યક છે. અવલોકન, મુલાકાતો અને સર્વેક્ષણો જેવી તકનીકો દ્વારા સામાજિક કાર્યકરો વ્યાપક માહિતી એકત્રિત કરી શકે છે. સુવ્યવસ્થિત ફિલ્ડવર્કમાં સાવચેતીપૂર્વક આયોજન, સમય વ્યવસ્થાપન અને નૈતિક ધોરણોનું પાલન અનિવાર્ય છે. ઉપરાંત વિગતવાર અને સ્પષ્ટ અહેવાલો તારણો રજૂ કરવાની સાથે સાથે નિર્ણય લેવા અને ભવિષ્યની આગાહી માટેનો આધાર પણ પૂરો પાડે છે. આમ, ફિલ્ડવર્ક તકનીકોનું એકીકરણ, સંગઠિત અમલીકરણ અને અસરકારક અહેવાલ લેખન સામાજિક કાર્ય સંશોધનની અસર અને વિશ્વસનીયતામાં વધારો કરે છે, અર્થપૂર્ણ સામાજિક પરિવર્તનમાં ફાળો આપે છે.

2.9. 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'

1. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ઉપયોગી પ્રયુક્તિઓ વિશે માહિતી આપો.
2. ક્ષેત્રકાર્યમાં દેખરેખ (Supervision)ની સમજૂતી આપો.
3. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગોઠવણી અથવા આયોજનની ચર્ચા કરો.
4. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે અહેવાલ લેખનના મુદ્દાઓ જણાવો.
5. ક્ષેત્રકાર્યનું મૂલ્યાંકન – ટૂંકનોંધ લખો .
6. ક્ષેત્રકાર્યમાં ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો દર્શાવો.

❖ **નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.**

1. દૈનિક પ્રવૃત્તિઓ, ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓનું જાતે જ અવલોકન કરવા માટે ગ્રામીણ સમુદાયમાં સહભાગી થઈ જવું એટલે _______________.

   અ. નિરીક્ષણ બ. સહભાગી અવલોકન ક. અર્ધસહભાગી અવલોકન

2. ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ, પરંપરાઓ અને સામાજિક ગતિશીલતાની ઊંડી સમજ મેળવવા માટે ગ્રામીણ સમુદાયમાં લાંબા સમય સુધી ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા નિરીક્ષણ કરવું એટલે___________.

અ. ભાવિ સંશોધન

બ. ગ્રામીણ સંસ્કૃતિનું સંશોધન

ક. એથનોગ્રાફિક ફીલ્ડવર્ક

3. ગ્રામજનોની _______________.નું રક્ષણ કરવું મહત્વપૂર્ણ છે

અ. ગોપનીયતા બ. મિલકત ક. ખેતી વિષયક બાબતો

4. ______________ સમયે પરિવહન, રહેઠાણ અને ખોરાકની વ્યવસ્થા કરવી આવશ્યક છે.

અ. હરવાફરવા

બ. Participatory Rural Appraisal

ક. Particular Ranking Appraisal

5. દિવસના અહેવાલના મુખ્ય મુદ્દાઓનો સમાવેશ ______________ માં થાય છે.

અ. દૈનિક કે કલાક અહેવાલ

બ. સંશોધન અહેવાલ

ક. બે વર્ષના સત્રાંત અહેવાલ

6. ક્ષેત્રકાર્ય મૂલ્યાંકન _______________ સમાજકાર્યકર બનવા માટે એક તાલીમ પૂરી પાડે છે.

અ. તટસ્થ બ. યોગ્ય વ્યાવસાયિક ક. ઉપર્યુક્ત બંને

2.10. ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

- **માહિતી સંગ્રહ** - સંશોધનના ઉદ્દેશ્યોને લગતી માહિતીને વ્યવસ્થિત રીતે ભેગી કરવાની પ્રક્રિયા.
- **ક્ષેત્ર નોંધો** - સંશોધકો દ્વારા તેમના ફિલ્ડવર્ક દરમિયાન અથવા તેના પછી તરત જ કરવામાં આવેલ વિગતવાર, લેખિત રેકોર્ડ. આ નોંધો અવલોકનો,

સંદર્ભો, ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને અન્ય સંબંધિત વિગતો કેપ્ચર કરે છે જે વિશ્લેષણ અને અહેવાલ લેખન માટે જરૂરી છે.

- **પ્રોજેક્ટ વ્યવસ્થાપન** - ફિલ્ડવર્કના વિવિધ પાસાઓનું આયોજન, આયોજન અને દેખરેખ કરવાની પ્રથા. આમાં સમયપત્રક, સંસાધન ફાળવણી, ટીમ સંકલન અને સંશોધન ટ્રેક પર અને બજેટની અંદર રહે તેની ખાતરી કરવાનો સમાવેશ થાય છે.
- **અહેવાલ લેખન** - ફિલ્ડવર્કમાંથી તારણો સંકલિત અને સંરચિત અને સુસંગત રીતે રજૂ કરવાની પ્રક્રિયા. સારી રીતે લખેલા અહેવાલમાં સામાન્ય રીતે પરિચય, પદ્ધતિ, પરિણામો, ચર્ચા અને નિષ્કર્ષનો સમાવેશ થાય છે અને તેનો હેતુ સંશોધનના તારણોને હિતધારકો અથવા શૈક્ષણિક સમુદાયને સ્પષ્ટ અને અસરકારક રીતે પહોંચાડવાનો છે.
- **ક્ષેત્રકાર્ય દેખરેખ** - જ્યાં અનુભવી સામાજિક કાર્યકરો વિદ્યાર્થીઓ અથવા શિખાઉ સામાજિક કાર્યકરોને તેમના ફિલ્ડવર્ક પ્લેસમેન્ટ દરમિયાન માર્ગદર્શન, સમર્થન અને મૂલ્યાંકન પ્રદાન કરે છે, વ્યાવસાયિક અને નૈતિક ધોરણોનું પાલન થાય છે કે નહી તેની ખાતરી કરે છે.
- **લોક સંપર્ક –** લોકોની સાથે હળવું મળવું.

2.11. *કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ*

1. MSW – 104 'ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય' ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ https://baou.edu.in/ass[a]s/pdf/MSW-104_slm.pdf
2. ઉચાટ, ડી.એ. (પ્રથમ આવૃત્તિ-2009), શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, રાજકોટ.
3. આચાર્ય બિનોય, સ્થાનિક સ્વરાજ અને સામાજિક વિકાસ, ઉન્નતિ વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાન, અમદાવાદ.
4. પટેલ, આનંદી (પ્રથમ આવૃત્તિ-2009), વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યના આધારસ્તંભો. વ્યાવસાયિક અભિવૃત્તિ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
5. ભાલાણી, ધીરજ અને સાંચેલા, વિનય (2001), સહભાગી ગ્રામીણ ચકાસણી, પર્યાવરણ શિક્ષણ કેન્દ્ર, અમદાવાદ.

2.12. *તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો*

1. બ. સહભાગી અવલોકન
2. ક. એથનોગ્રાફિક ફીલ્ડવર્ક
3. અ. ગોપનીયતા
4. ક. મુલાકાત
5. બ. Participatory Rural Appraisal
6. અ. દૈનિક કે કલાક અહેવાલ
7. ક. ઉપર્યુક્ત બંને

એકમ - 3

ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – કુટુંબ, અર્થવ્યવસ્થા અને ધાર્મિક

:: રૂપરેખા ::

3.0 **ઉદ્દેશ્યો**

3.1 **પ્રસ્તાવના**

3.2 **ગ્રામીણ જીવનશૈલી અને ક્ષેત્રકાર્ય**

3.3 **ગ્રામીણ કુટુંબમાં ક્ષેત્રકાર્ય : પોષણ, સ્વચ્છતા, વ્યસન, શિક્ષણ, બીમારી અને રોગો**

3.4 **ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા અને ક્ષેત્રકાર્ય**

3.5 **ધાર્મિક વ્યવસ્થા અને ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય**

3.6 **સારાંશ**

3.7 **તમારી પ્રગતિ ચકાસો**

3.8 **ચાવીરૂપ શબ્દો**

3.9 **કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ**

3.10 **તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો**

3.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

વિદ્યાર્થીમિત્રો આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા ગ્રામીણ જીવનશૈલી વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- ગ્રામીણ કુટુંબમાં ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા પોષણ, સ્વચ્છતા, વ્યસન, શિક્ષણ, બીમારી અને રોગો વિશે જાણકારી મેળવી શકશો.
- ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા અર્થવ્યવસ્થાની માહિતી મેળવી શકશો.
- ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા ગ્રામીણ ધાર્મિક વ્યવસ્થાની સમજૂતી મેળવી શકશો.

- ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા ગ્રામીણ સમસ્યાઓ વિશે જાગૃત થઇ શકશો તથા ઉકેલો માટેના પ્રયત્નો કરી શકશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ક્ષેત્રકાર્ય એ સામાજિક કાર્યમાં અનિવાર્ય છે. સામાજિક કાર્ય દ્વારા જ ગ્રામીણ સમુદાયોની કૌટુંબિક ગતિશીલતા, આર્થિક માળખાં અને ધાર્મિક પ્રણાલીઓ વિશે ઊંડી સમજ મેળવી શકાય છે. ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા ગ્રામીણ પરિવારો સાથે જોડાવાથી આંતર-પેઢીના સંબંધો, સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સાંપ્રદાયિક સંબંધોની જટિલતા જાણી શકાય છે. આર્થિક રીતે, ગ્રામીણ સમુદાયો કૃષિ નિર્ભરતા, અનૌપચારિક અર્થતંત્રો અને સ્થાનિક વેપાર પ્રણાલી જેવી વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે, જે વ્યાપક સામાજિક-આર્થિક સંદર્ભને સમજવામાં અને ગરીબી અને બેરોજગારીના મુદ્દાઓને સમજવામાં મુખ્ય છે. ગ્રામીણ સ્થિતિસ્થાપકતા અને સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપતા ટકાઉ હસ્તક્ષેપો વિકસાવવા માટે આ આર્થિક ગતિશીલતાને સમજવી મહત્વપૂર્ણ છે. વધુમાં, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ ગ્રામીણ રહેવાસીઓના રોજિંદા જીવનમાં કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવે છે. ધાર્મિક પ્રણાલીઓ ગ્રામીણ સમુદાયોની સામાજિક રચના અને ઓળખને ઘડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સામાજિક કાર્યકરો વ્યક્તિઓના મૂલ્યો, ધોરણો અને સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ પર ધાર્મિક માન્યતાઓ, ધાર્મિક વિધિઓ અને સંસ્થાઓના પ્રભાવનું અવલોકન કરે છે. તેઓ સામાજિક સહાય પૂરી પાડવા, સમુદાયની જરૂરિયાતોને સંબોધવામાં અને સભ્યો વચ્ચે એકતા વધારવામાં વિશ્વાસ આધારિત સંસ્થાઓની ભૂમિકાને ઓળખે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ વ્યક્તિઓ, પરિવારો અને સમુદાયો સાથે અસરકારક રીતે જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્યોથી સજ્જ થવા સક્ષમ બને છે.

3.2 ગ્રામીણ જીવનશૈલી અને ક્ષેત્રકાર્ય

ગ્રામીણ જીવનશૈલીમાં બિન-શહેરી વિસ્તારોમાં રહેતી વસ્તીની દૈનિક જીવનશૈલી, સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓ, સાંસ્કૃતિક ધોરણો અને પર્યાવરણીય ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કૃષિ, વનસંવર્ધન, માછીમારી અને ખાણકામ મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ છે. આ ઉદ્યોગો સ્થાનિક અર્થતંત્ર અને રોજગારીની તકોને આકાર આપે છે. કૃષિ પદ્ધતિઓ, ખાસ કરીને, ગ્રામીણ આજીવિકા અને સામુદાયિક માળખાને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા

ભજવે છે. રહેવાસીઓ સામાન્ય રીતે જમીન અને પ્રકૃતિ સાથે ગાઢ જોડાણ ધરાવે છે, જેમાં ઋતુઓ અને હવામાન ગ્રામીણ રોજિંદા જીવનમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે.

ગ્રામીણ જીવનશૈલી, નજીકના સમુદાયો દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે અને જીવનની ધીમી ગતિ, સામાજિક કાર્યકરો માટે અલગ પડકારો અને તકો રજૂ કરે છે. ગ્રામીણ સમુદાયોની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો અને પડકારોને સમજવા અને તેના ઉકેલ માટે સામાજિક કાર્યમાં ક્ષેત્રીય કાર્ય આવશ્યક છે. સામાજિક કાર્યકરો સહાય, સંસાધનો અને હિમાયત પ્રદાન કરવા માટે વ્યક્તિઓ, પરિવારો અને જૂથો સાથે સીધા જ જોડાય છે. તેમના કાર્યમાં નીચે મુજબનો છેઃ

1. **સમુદાયનું મૂલ્યાંકન :**- ગ્રામીણ સમુદાયમાં જરૂરિયાતો, સંસાધનો અને અંતરને સમજવા માટે સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન કરવું. આમાં વ્યાપક ડેટા એકત્ર કરવા માટે રહેવાસીઓ, સ્થાનિક નેતાઓ અને સંસ્થાઓ સાથે વાર્તાલાપનો સમાવેશ થાય છે.

2. **સંસાધન સંકલન :**- વ્યક્તિઓ અને પરિવારોને જરૂરી પ્રાથમિક અને અનિવાર્ય સેવાઓ જેમ કે આરોગ્યસંભાળ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય પરામર્શ, શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને નાણાકીય સહાય સાથે જોડવું. સામાજિક કાર્યકરો આ સંસાધનો વિશેની માહિતી રજૂ કરવામાં અને સંકલન કરવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે.

3. **હિમાયત :**- સ્થાનિક, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ગ્રામીણ રહેવાસીઓના અધિકારો અને જરૂરિયાતો માટે હિમાયત કરવી. તેમાં સુધારેલ માળખું, સારી આરોગ્યસંભાળ સુવિધાઓ અને વધુ શૈક્ષણિક તકોનો સમાવેશ થાય છે.

4. **કાર્યક્રમ વિકાસ :**- ગ્રામીણ સમુદાયોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ કાર્યક્રમોની રચના અને અમલીકરણ. આમાં યુવા વિકાસ કાર્યક્રમો, સહાયક જૂથો અથવા આરોગ્ય અને સુખાકારી પહેલ બનાવવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

5. **કટોકટી દરમિયાનગીરી :**- કુદરતી આફતો, આર્થિક મંદી અથવા વ્યક્તિગત કટોકટી જેવી કટોકટીના સમયમાં તાત્કાલિક સહાય પૂરી પાડવી. સામાજિક કાર્યકરો વ્યક્તિઓ અને પરિવારોને પડકારરૂપ સમયમાં મદદરૂપ બની સહાય પ્રદાન કરે છે.

6. **શિક્ષણ અને જાગૃતતા. :** માનસિક સ્વાસ્થ્ય, માદક દ્રવ્યોના દુરુપયોગ અને ઘરેલું હિંસા જેવા મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓ વિશે જાગૃતિ વધારવી. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ

રહેવાસીઓને શિક્ષિત કરવા અને સશક્ત કરવા માટે વર્કશોપ, સેમિનાર અને સામુદાયિક સભાઓનું આયોજન કરે છે.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં ફિલ્ડવર્કમાં સમુદાયના સભ્યો સાથે સીધો સંપર્ક, તેમની ચોક્કસ જરૂરિયાતોને સમજવા અને સંસાધનોની મર્યાદાઓમાં કામ કરવાનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રામીણ માળખામાં સામાજિક કાર્યકરોએ સ્થાનિક સંસ્કૃતિ સાથે અનુકૂલન સાધવું જોઈએ, રહેવાસીઓ સાથે વિશ્વાસ કેળવવો જોઈએ અને વિશિષ્ટ સેવાઓની અછતને કારણે ઘણીવાર બહુપક્ષીય ભૂમિકાઓ નિભાવવી જોઈએ. આ અનુભવ સામાજિક કાર્યકરની ગ્રામીણ સમસ્યાઓની સમજને સમૃદ્ધ બનાવે છે તેમજ તેઓ જે સમુદાયની સેવા કરે છે તેની સાથે ગાઢ જોડાણને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે.

3.3. ગ્રામીણ કુટુંબમાં ક્ષેત્રકાર્ય : પોષણ, સ્વચ્છતા, વ્યસન, શિક્ષણ, બીમારી અને રોગો

સામાજિક કાર્ય માટે ગ્રામીણ કુટુંબનું ક્ષેત્રકાર્ય આવશ્યક છે, કારણ કે તે દ્વારા જ પોષણ, સ્વચ્છતા, વ્યસન મુક્તિ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવા નિર્ણાયક મુદ્દાઓની ઊંડી સમજ આપે છે.

- **ગ્રામીણ કુટુંબમાં ક્ષેત્રકાર્ય : પોષણની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં :-**

ગ્રામીણ પરિવારોની પોષણની સ્થિતિ તેમના એકંદર આરોગ્ય અને સુખાકારીનું મુખ્ય સૂચક છે. કુપોષણ અને અતિ પોષણ બંને, ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગરીબી, શિક્ષણનો અભાવ, આરોગ્યસંભાળની મર્યાદિત પહોંચ અને અપૂરતા ખોરાક પુરવઠા જેવા પરિબળોને કારણે પ્રવર્તે છે.

- **ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ સમુદાયોની આહારની આદતો, ખાદ્ય સુરક્ષા અને પોષણની ખામીઓનું મૂલ્યાંકન કરે છે.**

ઘણા ગ્રામીણ પરિવારો ઓછી આવક, અપૂરતી કૃષિ ઉપજ અને વૈવિધ્યસભર અને પૌષ્ટિક ખોરાકની પહોંચના અભાવને કારણે ખોરાકની અસુરક્ષા અનુભવે છે. પરિવારો ફળો, શાકભાજી અને પ્રોટીન સ્રોતોના મર્યાદિત સેવન સાથે ચોખા અને ઘઉં જેવા કેવા પ્રકારના મુખ્ય ખોરાક પર આધાર રાખે છે, તેની જાણકારી સામાજિક કાર્યકરો મેળવે છે.

- કુપોષણથી બાળકોમાં રૂંધાયેલ વૃદ્ધિ, નબળી રોગપ્રતિકારક શક્તિ અને રોગો પ્રત્યે વધુ સંવેદનશીલતા સહિત વિવિધ સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ થઈ શકે છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ આ મુદ્દાઓને ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા ઓળખી, હેલ્થકેર પ્રોવાઈડર્સ સાથે સહયોગ કરે છે.
- સાંસ્કૃતિક વ્યવહાર, પરંપરાગત આહાર પ્રથાઓ અને માન્યતાઓ પોષણની સ્થિતિને પણ પ્રભાવિત કરતા હોય છે. કેટલાક ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ખોરાકના વપરાશને પ્રતિબંધિત કરતા રિવાજો હોઈ શકે છે, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે, જે પોષક અસંતુલનમાં ફાળો આપતા હોય છે. તેની વિગતવાર માહીતી સામાજિક કાર્યકરો મેળવે છે.
- પોષણનું વૈજ્ઞાનિક માપદંડ અને ક્ષેત્રકાર્ય ગામના લોકોના ખોરાક સાથે સરખામણી કરવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં પોષણની પહેલાંની અને હાલની સ્થિતિમાં આવેલો બદલાવ તથા કારણો જાણવા.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં કઈ જ્ઞાતિ, વર્ગ, ધર્મ, જૂથના લોકોને પોષણયુક્ત આહાર મેળવવામાં હાડમારીઓ અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે, તેની જાણકારી અને સમજ મેળવવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામના લોકોની પોષણ સંબંધિત જાગૃતતા, વ્યવહારિક સંસ્કૃતિ, અજ્ઞાનતા, અંધશ્રદ્ધા અને માન્યતાઓને પણ સમજવી.

આમ, વિવિધ અવરોધો હોવા છતાં, સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ સમુદાયોની પોષણની સ્થિતિ અને એકંદર સુખાકારીને સુધારવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

❖ **ગ્રામીણ કુટુંબમાં ક્ષેત્રકાર્ય : સ્વચ્છતાની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં:-**

ગ્રામીણ કુટુંબ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં, સ્વચ્છતાની સ્થિતિ વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોના આરોગ્ય અને સુખાકારીને સમજવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. આ વિસ્તારોમાં સામાજિક કાર્ય ક્ષેત્રે કાર્ય કરતી વખતે, ગ્રામીણ પરિવારો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા સ્વચ્છતા માળખા, પ્રથાઓ અને પડકારોનું વ્યાપક મૂલ્યાંકન કરવું આવશ્યક છે.

- સ્વચ્છતાની સ્થિતિ ગ્રામીણ પરિવારોના આરોગ્ય પર સીધી અસર કરે છે. સ્વચ્છ પાણી અને સ્વચ્છતા સુવિધાઓની અપૂરતી સુવિધા સહિત નબળી સ્વચ્છતા, ઝાડા, કોલેરા અને ટાઈફોઈડ જેવા પાણીજન્ય રોગોનું જોખમ વધારે છે. આ સમુદાયોમાં આરોગ્યના પરિણામોને સુધારવાના હેતુથી હસ્તક્ષેપો વિકસાવવા માટે સામાજિક કાર્યકરોએ આ પરિસ્થિતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવું આવશ્યક છે.

- ગરીબી અને અપૂરતા સરકારી સુવિધાને કારણે ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતા માટે મૂળભૂત માળખાકીય સુવિધાઓનો અભાવ ધરાવે છે. સામાજિક કાર્યકરોએ ગરીબી અને સ્વચ્છતા વચ્ચેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાને ઓળખવી જોઈએ, તે સમજવું જોઈએ કે આર્થિક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી રહેલા પરિવારો ખોરાક, આશ્રય અને આરોગ્યસંભાળ માટેની સ્પર્ધાત્મક માંગ વચ્ચે સ્વચ્છતા જરૂરિયાતોને પ્રાથમિકતા આપવા માટે કેવો સંઘર્ષ કરે છે.
- સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ સ્વચ્છતાના વર્તનને પણ પ્રભાવિત કરે છે. કેટલાક સમુદાયોમાં, પરંપરાગત માન્યતાઓ આધુનિક સ્વચ્છતા પ્રથાઓને અપનાવવામાં અવરોધ લાવી શકે છે, જે ખુલ્લામાં શૌચક્રિયા અથવા અયોગ્ય કચરામાં વધારો નોંધે છે. સામાજીક કાર્યકરોએ સામુદાયિક શિક્ષણ અને જાગરૂકતા ઝુંબેશ દ્વારા સ્વચ્છતા પ્રથાઓને પ્રોત્સાહન આપતી વખતે સાંસ્કૃતિક ધોરણો સાથે સંવેદનશીલતાપૂર્વક જોડાવા જોઈએ.
- મહિલાઓ અને છોકરીઓ ઘરની સ્વચ્છતાના સંચાલનમાં અપ્રમાણસર બોજ સહન કરે છે, જેમાં પાણી લાવવા અને પરિવારના બીમાર સભ્યોની સંભાળનો સમાવેશ થાય છે. વધુમાં, ખાનગી સ્વચ્છતા સવલતોનો અભાવ મહિલાઓ અને છોકરીઓ માટે ખાસ કરીને તેમની ગરિમા અને સુરક્ષાને લઈને સલામતી માટે જોખમ ઊભું કરે છે. સામાજિક કાર્યકરોએ લૈંગિક અસમાનતાને રજૂ કરવી જોઈએ જેથી કરીને સ્વચ્છતા સંસાધનોની સમાન પહોંચ સુનિશ્ચિત કરી શકાય.
- સ્વચ્છતાની નબળી પદ્ધતિઓ માનવ સ્વાસ્થ્યને જ અસર કરવાની સાથે-સાથે પર્યાવરણીય અધોગતિમાં પણ ફાળો આપે છે. ખુલ્લામાં શૌચ અને અયોગ્ય કચરાનો નિકાલ પાણીના સ્રોતો અને જમીનને દૂષિત કરે છે, જે લાંબા ગાળાના પર્યાવરણીય જોખમો ઉભા કરે છે. સામાજિક કાર્યકરોએ ટકાઉ સ્વચ્છતા ઉકેલો માટે હિમાયત કરવી જોઈએ જે માનવ સ્વાસ્થ્ય અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ બંનેને ધ્યાનમાં લે છે, જેમ કે પર્યાવરણને અનુકૂળ સ્વચ્છતા તકનીકો અને કચરો વ્યવસ્થાપન પદ્ધતિઓને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં સામાજિક કાર્યકરોએ સામુદાયિક સ્તરે વોર્ડ, જાહેર સ્થળો કે અન્ય જગ્યાએ જોવા મળતી ગંદકીની સ્થિતિ, પ્રકાર અને જવાબદાર પરિબળો સમજી તેની અસરોને તપાસવી.
- નીતિ નિર્માતાઓ અને સમુદાયના નેતાઓ સાથે સંપર્ક કરીને, સામાજિક કાર્યકરો સ્વચ્છતામાં અર્થપૂર્ણ પરિવર્તન લાવી શકે છે અને ગ્રામીણ પરિવારોમાં સુખાકારીમાં સુધારો કરી શકે છે.

આમ, સામાજિક કાર્યકરોએ સ્વચ્છતાને પ્રભાવિત કરતા બહુપક્ષીય પરિબળોનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ.

❖ ગ્રામીણ કુટુંબમાં ક્ષેત્રકાર્ય : વ્યસનની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં:-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓને જે પ્રાથમિક પડકારોનો સામનો કરવો પડી શકે છે તે વ્યસન અને માદક દ્રવ્યોનો વ્યાપ છે.

- વિદ્યાર્થીઓ માટે ગ્રામીણ કુટુંબમાં પ્રચલિત અન્ય સામાજિક મુદ્દાઓ સાથે વ્યસનની આંતરસંબંધને ઓળખવી જરૂરી છે.
- ગરીબી, આરોગ્યસંભાળનો અભાવ, રોજગારીની મર્યાદિત તકો અને સામાજિક અલગતા જેવા પરિબળો ઘણીવાર વ્યક્તિઓ અને પરિવારોની માદક દ્રવ્યોના દુરૂપયોગની નબળાઈમાં ફાળો આપે છે. તેથી, વ્યસનને સંબોધવા માટે એક સર્વગ્રાહી અભિગમ આ અંતર્ગત મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.
- ગ્રામીણ સમુદાયો સાથે અસરકારક રીતે જોડાવા માટે વિદ્યાર્થીઓએ સાંસ્કૃતિક ક્ષમતા વિકસાવવાની જરૂર છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઘણી વખત ચુસ્ત સામાજિક માળખાં અને પરંપરાગત મૂલ્યો હોય છે જે વ્યસન પ્રત્યેની ધારણાઓ અને પ્રતિભાવોને પ્રભાવિત કરે છે. પરિવારો સાથે વિશ્વાસ અને તાલમેલ બનાવવા માટે આ સાંસ્કૃતિક ઘોંઘાટ પ્રત્યે સંવેદનશીલતા અને સમુદાયના સભ્યો પાસેથી શીખવાની ઈચ્છા જરૂરી છે.
- ક્ષેત્રકાર્ય વિદ્યાર્થીઓને વ્યસનની જટિલતાઓને સમજવાની તક પણ આપે છે. વ્યસન માત્ર વ્યક્તિને જ નહીં પરંતુ તેમના કુટુંબ, સાથીદારો અને વ્યાપક સમુદાયને પણ અસર કરે છે. આ રીતે સામાજિક કાર્ય દરમિયાનગીરીઓનો હેતુ સહાયક જૂથને મજબૂત કરવાનો, સામનો કરવાની પદ્ધતિઓ વધારવા અને વ્યસનને વ્યાપક રીતે સંબોધવા માટે સમુદાયની સ્થિતિસ્થાપકતાને પ્રોત્સાહન આપવાનું હોવું જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીઓએ મર્યાદિત સંસાધનોના પડકારોને રજૂ કરવા અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સારવાર સુવિધાઓ સુધી પહોંચવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. જે સર્જનાત્મક ઉકેલો વિકસાવવા અને સ્થાનિક એજન્સીઓ, આરોગ્યસંભાળ પ્રદાતાઓ અને સમુદાયના નેતાઓ સાથે સહયોગ એ આ અવરોધોને દૂર કરવા માટે જરૂરી છે.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં વ્યસનોના કારણે લોકોના જીવન પર કેવી અસરો પડી રહી છે તેને સમજવી અને તપાસવી.

- વ્યસનના પરિણામે ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં કેવા રોગો, બીમારીઓ અને આરોગ્ય પર કેવી વિઘાતક અસરો થાય છે તેને સમજવું.
- વ્યક્તિઓ અને પરિવારો સાથે સીધા સંપર્ક ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રામીણ સમુદાયોમાં વ્યસન નિવારણ અને સારવાર સેવાઓને સુધારવા માટે નીતિમાં ફેરફાર અને સંસાધન ફાળવણીની પણ હિમાયત કરવી જોઈએ.

આમ, વ્યસનની જટિલતાઓને સમજીને અને સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ અને પ્રણાલીગત અભિગમોનો ઉપયોગ કરીને, વિદ્યાર્થીઓ હકારાત્મક પરિવર્તનમાં ફાળો આપી શકે છે અને વ્યસન-સંબંધિત પડકારોને દૂર કરવા માટે ગ્રામીણ સમુદાયોને સશક્ત બનાવી શકે છે.

❖ ગ્રામીણ કુટુંબમાં ક્ષેત્રકાર્ય : શિક્ષણની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં:-

વ્યક્તિઓ અને પરિવારોના જીવનને ઘડવામાં શિક્ષણ નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણની સ્થિતિ શહેરી અથવા ઉપનગરીય વિસ્તારો કરતાં નોંધપાત્ર રીતે અલગ હોય છે.

- ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની મર્યાદિત પહોંચ, અપૂરતી માળખાકીય સુવિધા અને સામાજિક-આર્થિક અસમાનતાઓ ગ્રામીણ પરિવારોમાં સાક્ષરતા દર અને શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિના નિમ્ન સ્તરમાં ફાળો આપે છે. ક્ષેત્રકાર્ય સામેલ વિદ્યાર્થીઓએ આ અસમાનતાઓને સમજવી જોઈએ અને બહેતર શૈક્ષણિક સંસાધનો અને સહાયક પ્રણાલીઓની હિમાયત કરીને આ અંતરને દૂર કરવા માટે કામ કરવું જોઈએ.
- ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શૈક્ષણિક અસમાનતાઓને દૂર કરવાના હેતુથી પ્રવર્તમાન નીતિઓ અને કાર્યક્રમોનું વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ પણ કરવું જોઈએ અને સુધારણા માટેના ક્ષેત્રોને ઓળખવા જોઈએ.
- ગામમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ જેમાં સ્ત્રીઓ-પુરુષોની સાક્ષરતા અંગેની જાણકારી મેળવવી.
- ગામમાં શિક્ષણ અધિકાર (મફત અને ફરજિયાત) અધિનિયમ પ્રમાણે કાર્યરત શાળા સંચાલન સમિતિ (સ્કૂલ મેનેજમેન્ટ કમિટી - જીસ્ઝ)ની ભૂમિકા, કામગીરી, કાર્ય પદ્ધતિ, ધારાધોરણોનું પાલન અને અસરકારકતા- મર્યાદા સમજવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન અપૂરતી શૈક્ષણિક સુવિધા, લાયકાત ધરાવતા શિક્ષકોની અછત, નીચા નોંધણી દર, ડ્રોપઆઉટના ઊંચા દર અને શિક્ષણમાં સાંસ્કૃતિક અવરોધો વગેરેનું મૂલ્યાંકન વિદ્યાર્થીઓએ કરવું.

- ગામમાં શિક્ષણ માટે કાર્યરત સરકારી વ્યવસ્થાઓ-સુવિધાઓની વિચારધારા, કાર્યપદ્ધતિ, માળખું, કર્મચારીઓ, નાણાભંડોળ, લાભાર્થી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો, તેનો અમલ, તેની કામગીરીની અસરકારકતા અને મર્યાદાઓની વિગતવાર જાણકારી અને સમજ મેળવવી. દા.ત. પ્રાથમિક શાળા, હાઈસ્કુલ, કોલેજ વગેરે.
- શૈક્ષણિક સમાનતા અને સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપવામાં સરકારી એજન્સીઓ, એનજીઓ, સમુદાય-આધારિત સંસ્થાઓ અને અન્ય હિસ્સેદારોની ભૂમિકાનું અવલોકન કરવું.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં શિક્ષણની પરિસ્થિતિથી વાકેફ બનવું. તેના માટે કાર્યરત વ્યવસ્થાની ભૂમિકા અને કામગીરી સમજવી. આ બંને વચ્ચે કઈ ખાઈ ખામીઓ, મર્યાદાઓ રહેલી છે તે સમજવી.
- વિદ્યાર્થીઓએ સાક્ષરતા, કૌશલ્ય-નિર્માણ અને શિક્ષણમાં માતાપિતાની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપતા સમુદાય-આધારિત હસ્તક્ષેપોમાં જોડાવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ.
- સ્થાનિક શાળાઓ, સામુદાયિક સંસ્થાઓ અને સરકારી સંસ્થાઓ સાથે સંપર્ક સાધી ગ્રામીણ સમુદાયમાં શિક્ષણની સ્થિતિની આંકડાકીય બાબતોની નોંધ લેવી જોઈએ.

આમ, શિક્ષણની સ્થિતિને સમજીને અને સંકળાયેલ પડકારોને સંબોધીને, સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓ વધુ સમાન અને સમાવિષ્ટ ગ્રામીણ સમાજના નિર્માણમાં ફાળો આપી શકે છે.

❖ ગ્રામીણ કુટુંબમાં ક્ષેત્રકાર્ય : બીમારી અને રોગોની સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં:-

શહેરી વિસ્તારોની સરખામણીએ ગ્રામીણ વિસ્તારો ઘણીવાર અમુક રોગો અને આરોગ્યની સ્થિતિના વધુ પ્રમાણમાં વ્યાપ ધરાવે છે. આરોગ્યસંભાળ સેવાઓની મર્યાદિત પહોંચ, અપૂરતું ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને તબીબી વ્યાવસાયિકોની અછત એ નોંધપાત્ર અવરોધો છે જે સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓને વધારે છે. સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓએ તેમના ફિલ્ડવર્ક દરમિયાન અસરકારક રીતે સંબોધવા અને તેને ઘટાડવા માટે આ અસમાનતાને ઓળખવી જોઈએ.

- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં બાળકો, મહિલાઓ અને વૃદ્ધોને થતી બીમારી અને રોગોને સમજવા.

- ગ્રામીણ પરિવારોને વારંવાર આરોગ્યસંભાળ સુવિધાઓ માટે લાંબા અંતરની સમસ્યા ઉદ્દભવે છે, જેના કારણે તબીબી સારવારમાં વિલંબ થાય છે. આ અપ્રાપ્યતા વ્યવસ્થિત પરિસ્થિતિઓને ગંભીર આરોગ્ય સંકટમાં પરિણમી શકે છે. સામાજિક કાર્યકરોએ આ અંતરને દૂર કરવા માટે વ્યૂહરચના ઘડવી આવશ્યક છે, જેમ કે મોબાઇલ હેલ્થ ક્લિનિક્સ અથવા ટેલિહેલ્થ સેવાઓની હિમાયત કરવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં કોઈ ખાસ મહારોગ કે બીમારી જેનો ઉકેલ મુશ્કેલ હોય, જેના પરિણામે ગામમાં લોકો સમસ્યાથી પીડાતા હોય, તેની જાણકારી પણ મેળવવી
- કેટલાક સમુદાયો પરંપરાગત તબીબી સંભાળ લેતા પહેલા પરંપરાગત ઉપચારકો અથવા ઘરેલું ઉપચાર પર આધાર રાખે છે. આ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોને સમજવું અને આદર આપવો સામાજિક કાર્યકરો માટે વિશ્વાસ કેળવવા અને આધુનિક આરોગ્યસંભાળ પદ્ધતિઓના એકીકરણને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.
- ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આર્થિક મુશ્કેલીઓ પ્રવર્તે છે, જે પરિવારોની આરોગ્યસંભાળ પરવડી શકે તેવી ક્ષમતાને મર્યાદિત કરે છે. સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓએ આ નાણાકીય અવરોધોથી વાકેફ રહેવાની જરૂર છે અને પરિવારોને ઉપલબ્ધ સંસાધનો સાથે જોડવા માટે કામ કરવાની જરૂર છે, જેમ કે સરકારી આરોગ્ય કાર્યક્રમો અને નાણાકીય સહાય પ્રદાન કરતી બિન-લાભકારી સંસ્થાઓ.
- બાળકો, મહિલાઓ અને વૃદ્ધોને થતી બીમારી અને રોગોને સમજવાતથા તેનું પ્રમાણ જાણવું.
- લાંબી માંદગી ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે સંભાળનું સંકલન કરવું, તેમને જરૂરી તબીબી અને સામાજિક સહાય મળે તેવા પ્રયત્નો કરવા.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં થતા શારીરિક અને માનસિક બંને પ્રકારના રોગ-બીમારીની વિગતવાર જાણકારી મેળવવી.
- નિવારક સંભાળ અને તંદુરસ્ત જીવનશૈલીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે આરોગ્ય શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- આરોગ્ય શિક્ષણનો અભાવ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નબળા આરોગ્ય પરિણામોમાં ફાળો આપે છે. રોગો, તેમના પ્રસારણ અને નિવારણ વિશે ખોટી માન્યતાઓ સામાન્ય છે. સ્વચ્છતા, પોષણ, રસીકરણ અને રોગ નિવારણ વિશે માહિતી પ્રસારિત કરવા માટે સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને આરોગ્ય શિક્ષણમાં સામાજિક કાર્યકરો મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં આવેલ ખાનગી દવાખાનાઓ. સરકારી દવાખાનું તેઓના પ્રકાર જેવા કે એલોપથી, આયુર્વેદિક અને હોમિયોપેથી પ્રમાણે સારવારની રીતો અંગે જાણકારી મેળવવી.
- સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓએ સ્થાનિક નેતાઓ, આરોગ્ય કાર્યકરો અને રહેવાસીઓ સાથે તેમની જરૂરિયાતોને સમજવા અને ઉકેલો પર સહયોગ કરવા માટે જોડાવવું જોઈએ.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં માતાજી-ભગત-ભુવા-દોરાધાગા વગેરે જેવી સારવારની અંધશ્રદ્ધા પૂર્ણ પદ્ધતિઓની સમજણ મેળવવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં સ્થાનિક ઘરગથ્થું સારવારની વ્યવસ્થાની જાણકારી મેળવવી. તથા સ્ત્રીઓની સગર્ભાવસ્થા અને પ્રસુતિ સમયની સારવાર સમજવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં કે આસપાસના ગામમાં સ્થાનિક વૈદ્ય, દાયણ કે અન્ય કોઠાસૂઝ ધરાવનાર વ્યક્તિઓની સારવાર કામગીરી સમજવી.
- હેલ્થકેર પ્રોફેશનલ્સ, શિક્ષકો અને નીતિ-નિર્માતાઓની સાથે કામ કરવાથી હસ્તક્ષેપની અસરકારકતા વધી શકે છે. સામાજિક કાર્યકરોએ આરોગ્ય પ્રત્યેના સર્વગ્રાહી અભિગમની હિમાયત કરવી જોઈએ જેમાં સામાજિક, આર્થિક અને પર્યાવરણીય નિર્ણાયકોનો સમાવેશ થાય છે.
- સામાજિક કાર્યકરો ટેલિમેડિસિન જેવા તકનીકી ઉકેલોને અપનાવવાથી અંતર અને સુલભતાના કેટલાક અવરોધોને દૂર કરી શકાય તેવી બાબતોથી પરિવારોને શિક્ષિત કરીને તકનીકોના ઉપયોગની જાણકારી આપી શકે છે.
- સમુદાય સાથે સંલગ્ન થવું, વધુ સારી નીતિઓની હિમાયત કરવી, અન્ય વ્યાવસાયિકો સાથે સહયોગ કરવો અને ટેક્નોલોજીનો લાભ લેવો એ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોગો અને બિમારીઓની સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે અનિવાર્ય છે.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગ્રામીણ કુટુંબમાં આરોગ્યમાં કાર્યરત વ્યવસ્થાઓની કામગીરી અને અસરકારકતા-મર્યાદા

ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીઓ ગ્રામીણ સમુદાયોને પાયાની આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રે સામાજિક કાર્યકરો આરોગ્યના વિધાયક પરિણામોને વધારવા, આરોગ્ય શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા અને જરૂરી સંસાધનોની હિમાયત કરવા આરોગ્ય સંસ્થાઓ સાથે જોડાય છે અને માહિતી એકત્રિત કરે છે. જો કે, ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીઓ ઘણી મર્યાદાઓનો ધરાવે છે જે તેમની અસરકારકતાને અવરોધે છે.

ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીઓની કાર્યક્ષમતા :- ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીઓ સામાન્ય રીતે પાયાના સ્તરે જાહેર આરોગ્યને સુધારવાનો હેતુ ધરાવે છે. જેને વિગતવાર સમજવો એ ક્ષેત્રકાર્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે અનિવાર્ય છે.

1. પ્રાથમિક આરોગ્યસંભાળ સેવાઓ :- મૂળભૂત તબીબી સંભાળ, માતા અને બાળ આરોગ્ય સેવાઓ, રસીકરણ અને સામાન્ય બિમારીઓની સારવારની માહિતી મેળવવી.

2. આરોગ્ય શિક્ષણ અને બઢતી :- સમુદાયને આરોગ્ય પ્રથાઓ, રોગ નિવારણ અને તંદુરસ્ત જીવનશૈલી વિશે શિક્ષિત કરવાના હેતુથી કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું અથવા કાર્યક્રમોની વિગતો જાણવી.

3. કમ્યુનિટી હેલ્થ વર્કર્સ (CHWs): સ્થાનિક વ્યક્તિઓને આરોગ્ય શિક્ષણ, મૂળભૂત તબીબી સેવાઓ પ્રદાન કરવા અને સમુદાય અને ઔપચારિક આરોગ્યસંભાળ સુવિધાઓ વચ્ચે સંપર્ક તરીકે સેવા આપવા માટે તાલીમ આપવામાં આવે છે.

4. નિવારક સેવાઓ :- રોગને રોકવા માટે રસીકરણ, સ્વચ્છતા સુધારણા અને પોષણ કાર્યક્રમો જેવી પહેલ ની જાણકારી મેળવવી.

5. ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં આવેલ ખાનગી દવાખાનાઓ, સરકારી દવાખાનું તેઓના પ્રકાર જેવા કે એલોપથી, આયુર્વેદિક અને હોમિયોપેથી પ્રમાણે સારવારની રીતો અંગે જાણકારી મેળવવી.

6. ક્ષેત્રકાર્યમાં ગામમાં લોકોના આરોગ્ય સંબંધિત પોષણ, સ્વચ્છતા, વ્યસન, બીમારી-રોગમાં સારવાર માટે સરકાર દ્વારા માળખાકીય સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવતી હોય છે. જેવી કે આંગણવાડી, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર અથવા સબ સેન્ટર અને સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્ર તાલુકા સ્તરે તેની નોંધ કરવી.

7. આરોગ્ય ખાતા દ્વારા કેટલાક વ્યક્તિઓની નિમણુક જેમ કે આશાવર્કર, મલેરિયા વર્કર, મલ્ટીપર્પઝ હેલ્થ વર્કર, નર્સ વગેરેની માહિતી મેળવવી.

8. માળખાની ફરજ ગામ લોકોની તંદુરસ્તીમાં વધારો કરતાં આરોગ્યનું સ્તર સુધારવાનું છે. તેથી આ વ્યવસ્થાઓ દ્વારા અમલમાં આવતા લાભની સ્થિતિ, પરિણામો, શું અસરો પડી રહી છે તેની અસરકારકતા અને મર્યાદાઓના સંદર્ભે મૂલ્યાંકન કરવું.

ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીની અસરકારકતા :- ગ્રામીણ આરોગ્ય પ્રણાલીઓની અસરકારકતા ઘણા સૂચકાંકો દ્વારા માપી શકાય છે, જેમાં આરોગ્યના સુધારેલા પરિણામો, આરોગ્યસંભાળમાં વધારો અને ગ્રામીણ વસ્તીમાં ઉન્નત આરોગ્ય સાક્ષરતાનો સમાવેશ થાય છે.

માતૃ અને બાળ સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિમાં સુધારો :- પ્રસૂતિ પહેલા અને પ્રસૂતિ પછીની સારી સંભાળને કારણે માતા અને શિશુ મૃત્યુદરમાં ઘટાડો.

2. રોગ નિવારણ :- રસીકરણ અને શિક્ષણ કાર્યક્રમો દ્વારા ચેપી રોગોની ઓછી ઘટનાઓ અને ઘટતું પ્રમાણ.

3. ઉન્નત આરોગ્ય સાક્ષરતા :- સમુદાયમાં જાગૃતિ અને તંદુરસ્ત પ્રથાઓ અપનાવવી.

4. મૂળભૂત આરોગ્ય સંભાળની સુવિધાઓ :- હોસ્પિટલો અને ક્લિનિક્સની મર્યાદિત પહોંચ ધરાવતા વિસ્તારોમાં આવશ્યક તબીબી સેવાઓની જોગવાઈ.

ગ્રામીણ સામાજિક કાર્યમાં મર્યાદાઓ :- ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીઓની નિર્ણાયક ભૂમિકા હોવા છતાં, ઘણી મર્યાદાઓ તેમની કાર્યક્ષમતા અને અસરકારકતાને અસર કરી શકે છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ સામાજિક કાર્યના સંદર્ભમાં:

1. સંસાધન મર્યાદાઓ :- મર્યાદિત ભંડોળ અને સંસાધનો વ્યાપક આરોગ્ય સેવાઓ પ્રદાન કરવાની ક્ષમતામાં અવરોધ લાવે છે. આમાં તબીબી પુરવઠાની અછત, અપૂરતી સુવિધાઓ અને આરોગ્ય કર્મચારીઓ માટે અપૂરતું મહેનતાણું સમાવિષ્ટ છે.

2. આરોગ્ય કાર્યકરોની તાલીમ અને જાળવણી :- સામુદાયિક આરોગ્ય કાર્યકરો અને અન્ય કર્મચારીઓને ઘણીવાર અપૂરતી તાલીમ મળે છે. વધુમાં, શહેરી કેન્દ્રોમાં સારી તકોને કારણે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લાયકાત ધરાવતા આરોગ્ય કર્મચારીઓને જાળવી રાખવાનું પડકારજનક છે.

3. ભૌગોલિક અને માળખાકીય અવરોધો :- ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અપૂરતું ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જોવા મળે છે, જેમાં અપૂરતા પરિવહન અને સંચાર નેટવર્કનો સમાવેશ થાય છે, જે આરોગ્ય સેવાઓના વિતરણને અવરોધે છે.

4. સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક અવરોધો :- સ્થાનિક સંસ્કૃતિમાં રહેલા સ્વાસ્થ્ય પ્રથાઓ અને માન્યતાઓ કેટલીકવાર આધુનિક તબીબી સલાહ સાથે સંઘર્ષ કરેછે, જે આરોગ્ય કાર્યક્રમો સાથે પ્રતિકાર અથવા બિન-પાલન તરફ દોરે છે.

5. સંકલન અને એકીકરણ :- ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીઓ અને વ્યાપક આરોગ્યસંભાળ માળખા વચ્ચે અસરકારક સંકલનનો અભાવ ખંડિત સેવાઓ અને બિનકાર્યક્ષમતાઓમાં પરિણમે છે.
6. રાજકીય અને વહીવટી પડકારો :- અમલદારશાહી અવરોધો, રાજકીય ઇચ્છાશક્તિનો અભાવ અને અસંગત નીતિ અમલીકરણ ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીના પ્રયત્નોને નબળી પાડે છે.

મર્યાદાઓ પર ધ્યાન આપવું :-

ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીઓની કાર્યક્ષમતા અને અસરકારકતા વધારવા માટે, ઘણી યોજનાઓ કે બાબતો અમલમાં મૂકી શકાય છેઃ

1. રોકાણમાં વધારો :- આવશ્યક સેવાઓ અને પુરવઠાની ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે સરકારો અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓએ ગ્રામીણ આરોગ્ય પ્રણાલીઓને વધુ સંસાધનો ફાળવવા જોઈએ.
2. વ્યાપક તાલીમ કાર્યક્રમો :- સામુદાયિક આરોગ્ય કાર્યકરો માટે તેમના કૌશલ્યો અને જ્ઞાનમાં વધારો કરવા માટે મજબૂત તાલીમ કાર્યક્રમો વિકસાવવા.
3. માળખાકીય વિકાસ :- આરોગ્ય સેવાઓની સુવિધા આપવા માટે બહેતર પરિવહન અને સંદેશાવ્યવહાર નેટવર્ક્સ જેવા માળખાકીય સુધારામાં રોકાણ કરવું.
4. સમુદાય સંલગ્નતા :- સાંસ્કૃતિક સુસંગતતા અને સ્વીકૃતિ સુનિશ્ચિત કરવા આરોગ્ય કાર્યક્રમોના આયોજન અને અમલીકરણમાં સમુદાયના સભ્યોને સામેલ કરવા.
5. નીતિ સમર્થન :- ગ્રામીણ આરોગ્ય પહેલને સમર્થન આપતી નીતિઓ માટે હિમાયત કરવી અને ગ્રામીણ આરોગ્ય પ્રણાલીઓના ટકાઉ ભંડોળ અને સંચાલનને સુનિશ્ચિત કરવું.
6. સંકલિત આરોગ્ય સેવાઓ :- સંભાળની સાતત્ય અને વ્યાપકતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય સેવાઓ સાથે ગ્રામ્ય આરોગ્ય પ્રણાલીઓના એકીકરણને પ્રોત્સાહન આપવું.

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આરોગ્યના પરિણામો સુધારવા માટે ગ્રામીણ આરોગ્ય પ્રણાલી મહત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ અસંખ્ય પડકારો અસરકારકતાને મર્યાદિત કરે છે. આ

પડકારોને સમજીને સામાજિક કાર્યકરો અને અન્ય હિસ્સેદારો ગ્રામીણ આરોગ્ય પ્રણાલીની અસરકારકતામાં વધારો કરી શકે છે.

3.4 ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા અને ક્ષેત્રકાર્ય :-

ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવા માટે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ફિલ્ડવર્ક કરતી વખતે, સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓએ વ્યાપક સમજ મેળવવા માટે ઘણા મુખ્ય પાસાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

- કૃષિ વ્યવહાર અને ઉત્પાદકતાના સંદર્ભે પાકના પ્રકારો વિશે; વિસ્તારમાં ઉગાડવામાં આવતા પ્રાથમિક પાકો અને ખેતી માટે વપરાતી પદ્ધતિઓ ઓળખો.
- પરંપરાગત કે આધુનિક ખેતી તકનીકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે કે કેમ તેનું અવલોકન કરો. સ્થાનિક હસ્તકલાના ઉત્પાદન અને વેચાણનું અવલોકન કરો.
- કોઈપણ સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓનું અવલોકન કરો જે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને અસર કરે છે, જેમ કે તહેવારો અથવા ધાર્મિક વિધિઓ.
- આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને નિર્ણય લેવામાં સ્ત્રી અને પુરુષની ભૂમિકાઓ પર ધ્યાન આપો.
- પાણી, જંગલો અને જમીન જેવા કુદરતી સંસાધનોનું સંચાલન અને ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે તેનું અવલોકન કરો.
- કેવી રીતે વિવિધ ઋતુઓ કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ અને ઉત્પાદકતાને અસર કરે છે તેની નોંધ કરો.
- સિંચાઈ, ખાતરો અને જંતુનાશકોની ઉપલબ્ધતા અને ઉપયોગનું મૂલ્યાંકન કરો.
- પાલતુ પશુધનના પ્રકારો અને સ્થાનિક અર્થતંત્રમાં તેમનું મહત્વ દસ્તાવેજીકરણ કરો.
- સંવર્ધન પદ્ધતિઓ અને પ્રથાઓનું અવલોકન કરો.
- પશુચિકિત્સા સેવાઓની ઉપલબ્ધતા અને પ્રાણીઓના સામાન્ય સ્વાસ્થ્યની તપાસ કરો.
- રોજગારના પ્રાથમિક સ્રોતોને સમજો, જેમાં કૃષિ અને બિન-કૃષિ પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. વિસ્તારના કોઈપણ નાના પાયાના અથવા કુટીર ઉદ્યોગોને ઓળખો.
- ગ્રામીણ સમુદાયમાં શ્રમ સ્થળાંતર મોસમી છે કે કાયમી ધોરણે છે, તેની વિગતો નોંધવી.
- મજૂરો માટે વેતન સ્તર અને કામ કરવાની પરિસ્થિતિઓ જુઓ.

- ખેડૂતો અને ઉત્પાદકો સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક બજારો કેટલી સરળતાથી સુવિધાઓ મેળવી શકે છે તેનું મૂલ્યાંકન કરો.
- રસ્તા અને વાહનો જેવા પરિવહન ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની ગુણવત્તા અને ઉપલબ્ધતા તપાસો.
- સ્થાનિક બજારોમાં કૃષિ અને બિન-કૃષિ ઉત્પાદનો માટે કિંમતોના વલણોનું અવલોકન કરો.
- ખેડૂતો અને ગ્રામીણ વ્યવસાયોને ઉપલબ્ધ ધિરાણના સ્રોતોની તપાસ કરો.
- ગ્રામીણ પરિવારો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા દેવાના સ્તર અને ચુકવણીના પડકારોને સમજો.
- ગ્રામીણ વસ્તી માટે ઉપલબ્ધ કોઈપણ સરકારી સબસિડી અથવા અનુદાનનો દસ્તાવેજ કરો.
- કૌશલ્ય વિકાસ માટે કોઈપણ સરકારી અથવા NGO દ્વારા સંચાલિત તાલીમ કાર્યક્રમોમાં જુઓ.
- વ્યાવસાયિક તાલીમ કેન્દ્રો અને સ્થાનિક રોજગાર પર તેમની અસર માટે જુઓ.
- સ્થાનિક સમુદાયો કેવી રીતે સંગઠિત થાય છે અને તે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને કેવી રીતે અસર કરે છે તેની તપાસ કરો.

3.5. ધાર્મિક વ્યવસ્થા અને ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય :-

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ક્ષેત્રકાર્ય હાથ ધરતી વખતે, સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્થાનિક ધાર્મિક પ્રણાલીઓને સમજવી મહત્વપૂર્ણ બની શકે છે. ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન અવલોકન કરવા અને તપાસવા માટે અહીં કેટલાક મુખ્ય પાસાંઓ છેઃ

- સમુદાયમાં ધાર્મિક પ્રથાઓની વિવિધતાને ઓળખો અને દસ્તાવેજ કરો. આમાં તહેવારો, ધાર્મિક વિધિઓ અને દૈનિક પૂજા પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.
- મૂળભૂત માન્યતાઓ અને મૂલ્યોને સમજો જે પ્રથાઓને આધાર આપે છે. સમુદાયના આધ્યાત્મિક જીવનને માર્ગદર્શન આપતા કથાઓ અને સિદ્ધાંતો પર ધ્યાન આપો.
- જુઓ કે કેવી રીતે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓ સમુદાય અને સામાજિક એકતાની ભાવનાને ઉત્તેજન આપે છે. નોંધો કે તહેવારો, ધાર્મિક વિધિઓ અને ધાર્મિક મેળાવડાઓ સાંપ્રદાયિક બંધનની ઘટનાઓ તરીકે કેવી રીતે ફાળો આપે છે.
- તપાસ કરો કે, કેવી રીતે ધર્મ સમુદાયની અંદરના તકરાર અથવા વિવાદોમાં મધ્યસ્થી ભૂમિકા ભજવે છે.

- સામાજિક વંશવેલો અને સમુદાયમાં સત્તાની ગતિશીલતા પર ધાર્મિક માન્યતાઓની અસરનું મૂલ્યાંકન કરો.
- ધાર્મિક સિદ્ધાંતો અને પ્રથાઓ લૈંગિક ભૂમિકાઓ અને સમુદાયમાં મહિલાઓની સ્થિતિને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તેના પર ધ્યાન આપો.
- ધાર્મિક તહેવારો અને ઘટનાઓની આર્થિક અસરનું વિશ્લેષણ કરો. આ સ્થાનિક વાણિજ્ય અને વેપારને નોંધપાત્ર રીતે અસર કરી શકે છે.
- અવલોકન કરો કે કેવી રીતે પરંપરાગત ધાર્મિક પ્રથાઓ આધુનિક પ્રભાવોને સ્વીકારી રહી છે અથવા તેનો પ્રતિકાર કરી રહી છે.
- પરંપરાગત ધાર્મિક પ્રથાઓ અને કોઈપણ ઉભરતા વલણો અથવા માન્યતાઓમાં પરિવર્તન સાથે યુવા પેઢીના જોડાણના સ્તરની નોંધ લો.
- પરંપરાગત ઉપચાર પદ્ધતિઓ અને આધુનિક આરોગ્યસંભાળ સેવાઓ સાથે તેમના એકીકરણ અથવા પ્રતિકારનો દસ્તાવેજ કરો. ઘણા ગ્રામીણ સમુદાયો આરોગ્ય અને સુખાકારી માટે ધાર્મિક વિધિઓ પર આધાર રાખે છે.
- અવલોકન કરો કે કેવી રીતે ધાર્મિક જ્ઞાન પેઢીઓમાં પ્રસારિત થાય છે. આમાં ધાર્મિક શાળાઓમાં ઔપચારિક શિક્ષણ અથવા કુટુંબો અને સમુદાયોમાં અનૌપચારિક શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે.
- ઔપચારિક શાળાકીય શિક્ષણ અને સમુદાયમાં એકંદર શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિ પર ધાર્મિક શિક્ષણના પ્રભાવનું મૂલ્યાંકન કરો.
- સમુદાયમાં વિવિધ ધાર્મિક જૂથો વચ્ચેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાનો અભ્યાસ કરો. આમાં આંતરધર્મ સંવાદ, સહકાર અને ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા અથવા સંઘર્ષની કોઈપણ ઘટનાઓનું અવલોકન શામેલ છે.
- સ્થળાંતર (સમુદાયની અંદર અને બહાર બંને) ધાર્મિક પ્રથાઓ અને જોડાણોને કેવી રીતે અસર કરે છે તેની તપાસ કરો. સ્થળાંતર કરનારાઓ વારંવાર નવા ધાર્મિક વિચારો અને પ્રથાઓ લાવે છે, જે સ્થાનિક ધાર્મિક સ્તરને પ્રભાવિત કરે છે.
- ધાર્મિક પ્રથાઓ પર આંતરિક પરિપ્રેક્ષ્ય મેળવવા માટે સહભાગી અવલોકનમાં વ્યસ્ત રહો. ધાર્મિક કાર્યક્રમોમાં હાજરી આપો અને સૂક્ષ્મ આંતરદૃષ્ટિ એકત્ર કરવા માટે સમુદાયના સભ્યો સાથે વાર્તાલાપ કરો.
- ધાર્મિક નેતાઓ, સાધકો અને અન્ય સમુદાયના સભ્યો સાથે સંરચિત અને અર્ધ-સંરચિત ઇન્ટરવ્યુ લો. સર્વેક્ષણો ધાર્મિક જોડાણો અને પ્રથાઓ પર માત્રાત્મક માહિતી એકત્રિત કરવામાં પણ મદદ કરી શકે છે.

- સ્થાનિક રિવાજો અને ગોપનીયતાનો આદર કરો. ઇન્ટરવ્યુ લેવા અથવા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા પહેલા જાણકાર સંમતિ મેળવો. સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ બનો અને તમારી હાજરીની અસરથી વાકેફ રહો.

આમ, નિરીક્ષણ કરીને, સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામીણ ધાર્મિક પ્રણાલીઓની વ્યાપક સમજ મેળવી શકે છે, જે સાંસ્કૃતિક રીતે સક્ષમ અભ્યાસ અને અસરકારક સમુદાય જોડાણ માટે જરૂરી છે.

3.6. સારાંશ :-

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા કૌટુંબિક માળખાં, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને ધાર્મિક પ્રણાલીઓની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. સામાજિક કાર્યકરો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક દ્વારા ગ્રામીણ સમુદાયના મર્યાદિત સંસાધનો, સંસ્કૃતિ, જીવનશૈલી, રૂઢીચુસ્ત પરંપરાગત પ્રથાઓ અને સમસ્યાઓ વિશે જાણી શકે છે. સામાજિક કાર્યકરો ટકાઉ ઉકેલોને ઓળખવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે જે રહેવાસીઓને તેમના સમુદાયોના સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસાને સાચવીને આ પડકારોને દૂર કરવા માટે સશક્ત બનાવે છે. ટૂંકમાં, સ્થાનિક હિસ્સેદારો સાથેના સહયોગી પ્રયાસો દ્વારા, સામાજિક કાર્યકરો સમાવિષ્ટ, ટકાઉ સહાયક પ્રણાલીઓના નિર્માણમાં યોગદાન આપે છે જે દ્વારા વ્યક્તિઓ અને પરિવારોને વિકાસ માટે સક્ષમ બનાવે છે.

3.7. તમારી પ્રગતિ ચકાસો :-

1. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા ગ્રામીણ જીવનશૈલી વિશે માહિતી આપો.
2. ગ્રામીણ કુટુંબમાં ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા પોષણ, સ્વચ્છતા, વ્યસન, શિક્ષણ, બીમારી અને રોગો વિશે જાણકારી દર્શાવો.
3. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા અર્થવ્યવસ્થા વિશે વિસ્તૃત સમજૂતી આપો.
4. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા ગ્રામીણ ધાર્મિક વ્યવસ્થા સમજાવો.
5. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા ગ્રામીણ સમસ્યાઓના ઉકેલોની સમજૂતી આપો.

નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.

1. __________ એટલે ગ્રામીણ સમુદાયમાં જરૂરિયાતો, સંસાધનો અને અંતરને સમજવા માટે સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન કરવું.

   અ. કુટુંબને જોવું   બ. સમુદાયનું મૂલ્યાંકન   ક. સમાજને જોવું

2. __________ માં સુધારેલ માળખું, સારી આરોગ્યસંભાળ સુવિધાઓ અને વધુ શૈક્ષણિક તકોનો સમાવેશ થાય છે.

   અ. સહકાર   બ. સ્પર્ધા   ક. હિમાયત

3.____________ ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ સમુદાયોનીનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

અ. આહારની આદતો

બ. ખાદ્ય સુરક્ષા અને પોષણની ખામીઓ

ક. ઉપર્યુક્ત બંને

4. સ્વચ્છતાની સ્થિતિ ગ્રામીણ પરિવારોના __________ પર સીધી અસર કરે છે.

   અ. આરોગ્ય   બ. ધર્મ   ક. રાજકારણ

5. __________ ઘરની સ્વચ્છતાના સંચાલનમાં અપ્રમાણસર બોજ સહન કરે છે.

   અ. મહિલાઓ   બ. છોકરીઓ   ક. ઉપર્યુક્ત બંને

6. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શૈક્ષણિક અસમાનતાઓને દૂર કરવાના હેતુથી __________ કરવું જોઈએ.

   અ. પ્રવર્તમાન નીતિઓ

   બ. કાર્યક્રમોનું વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ

   ક. ઉપર્યુક્ત બંને

7. __________ સેવાઓ એટલે મૂળભૂત તબીબી સંભાળ, માતા અને બાળ આરોગ્ય સેવાઓ, રસીકરણ અને સામાન્ય બિમારીઓની સારવારની માહિતી મેળવવી.

અ. મલ્ટીપર્પઝ સેવા બ. પ્રાથમિક આરોગ્યસંભાળ ક. એકેય નહી

8. આશાવર્કર, મલેરિયા વર્કર, મલ્ટીપર્પઝ હેલ્થ વર્કર, નર્સ વગેરે_________માં હોદ્દો ધરાવે છે.

અ. આરોગ્ય ખાતા બ. વહીવટી વિભાગ ક. નાણા વિભાગ

9. ધાર્મિક પ્રથાઓ પર આંતરિક પરિપ્રેક્ષ્ય મેળવવા માટે __________અવલોકન કરવું.

અ. અર્ધસહભાગી બ. અસહભાગી ક. સહભાગી

3.8. સારાંશ

- **સગપણ સમૂહ** - સગપણ સમૂહ ગ્રામીણ સમુદાયમાં કુટુંબના સભ્યો અને વિસ્તૃત સંબંધીઓ વચ્ચેના સંબંધો અને સામાજિક સંબંધોનો સંદર્ભ આપે છે. આ સમૂહ મોટાભાગે સમુદાયમાં સમર્થન, સંસાધનો અને સામાજિક સંકલન પ્રદાન કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.
- **નિર્વાહ અર્થતંત્ર** - નિર્વાહ અર્થતંત્ર એ એક એવી આર્થિક વ્યવસ્થા છે જ્યાં પરિવારો પોતાનો મોટાભાગનો ખોરાક, કપડાં અને અન્ય જરૂરિયાતોનું ઉત્પાદન કરે છે. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં, આમાં મોટાભાગે બાહ્ય બજારો પર ન્યૂનતમ નિર્ભરતા સાથે કૃષિ, પશુધન ઉછેર અને નાના પાયે ખેતીનો સમાવેશ થાય છે.
- **સમુદાય એકતા** - સમુદાય એકતા ગ્રામીણ સમુદાયના સભ્યો વચ્ચે એકતા અને પરસ્પર સમર્થનની ભાવનાનો સંદર્ભ આપે છે. તે સામૂહિક ક્રિયાઓ અને સામાજિક બંધનોનો સમાવેશ કરે છે જે સામાજિક વ્યવસ્થા જાળવવામાં મદદ કરે છે અને જરૂરિયાતના સમયે સહાય પૂરી પાડે છે.
- **ધાર્મિક પાલન** - ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ધાર્મિક પાલનમાં વ્યક્તિઓ અને પરિવારો તેમની આસ્થાના ભાગ રૂપે સંકળાયેલા વ્યવહારો, ધાર્મિક વિધિઓ અને વિધિઓનો સમાવેશ કરે છે. આ પ્રથાઓ મોટાભાગે સમુદાયમાં સામાજિક ધોરણો, મૂલ્યો અને સુસંગતતાને મજબૂત બનાવે છે.
- **સામાજિક સ્તરીકરણ** - સામાજિક સ્તરીકરણ એ આર્થિક સ્થિતિ, કૌટુંબિક વંશ અને ધાર્મિક ભૂમિકાઓ જેવા પરિબળો પર આધારિત સમાજમાં વ્યક્તિઓ અને જૂથોની વંશવેલો ગોઠવણીનો સંદર્ભ આપે છે. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં, આ

સ્તરીકરણ સંસાધનોની સુવિધાઓ, સત્તાની ગતિશીલતા અને સામાજિક ગતિશીલતાને પ્રભાવિત કરે છે.

3.9. કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ

1. MSW – 104 'ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય' ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ https://baou.edu.in/assets/pdf/MSW-104_slm.pdf
2. ભાવે સંજય; 'શ્રીપાદ પ્રકાશની પગદંડીઓ' સ્વમાન પ્રકાશન, અમદાવાદ
3. સલ્લા મનસુખ; 'પહેલ અને પુરુષાર્થ', ડેવલોપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર, અમદાવાદ.
4. સલ્લા મનસુખ; 'લોકસહયોગથી વિકાસ ભણી' નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.

3.10. તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. બ. સમુદાયનું મૂલ્યાંકન
2. ક. હિમાયત
3. બ. પ્રાથમિક આરોગ્યસંભાળ
4. અ. આરોગ્ય
5. ક. ઉપર્યુક્ત બંને
6. ક. ઉપર્યુક્ત બંને
7. ક. ઉપર્યુક્ત બંને
8. અ. આરોગ્ય ખાતા
9. ક. સહભાગી

એકમ - 4

ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – II – *પંચાયતીરાજ, ગ્રામસભા અને ઔદ્યોગિકરણ*

:: રૂપરેખા ::

4.0. **ઉદ્દેશ્યો**

4.1. **પ્રસ્તાવના**

4.2. **ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – પંચાયતીરાજ**

4.3. **ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – ગ્રામસભા**

4.4. **ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – ઔદ્યોગિકરણ**

4.5. **સારાંશ**

4.6. **તમારી પ્રગતિ ચકાસો**

4.7. **ચાવીરૂપ શબ્દો**

4.8. **કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ**

4.9. **તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો**

4.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

વિદ્યાર્થીમિત્રો આ એકમને સમજ્યા બાદ તમે,

- ક્ષેત્રકાર્ય ગામના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ, સમસ્યાઓ અને કાર્યરત વ્યવસ્થાઓની કામગીરી વિશે સમજ મેળવી તેના ઉકેલના પગલાંઓ હાથ ધરશો.
- ગામમાં ઔદ્યોગિકરણ સ્થિતિ, સમસ્યાઓની સમજ મેળવી તેમાં સુધારણા માટેના ઉપાયો જણાવશો.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામની રાજકીય સ્થિતિ નેતૃત્વ, વિકાસ તેમજ અન્ય સમસ્યાઓની સમજ મેળવી શકશો.
- ગામના વિકાસમાં ઉપયોગી આંતરિક અને બાહ્ય સંસાધનોની ઓળખ કરશો.
- ગામમાં કુદરતી સંસાધનોની સ્થિતિ, સમસ્યાઓની સમજ મેળવી તેમાં સુધારણા માટેના ઉપાયો હાથ ધરશો.

4.1 પ્રસ્તાવના

સમાજકાર્ય શિક્ષણના પ્રથમ સત્ર દરમિયાન ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યના અભ્યાસમાં જુદી જુદી માહિતીનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આ એકમના અભ્યાસમાં તમે ક્ષેત્રકાર્ય ગામની આર્થિક સ્થિતિના સંદર્ભમાં ગામના લોકોના આજીવિકાના સાધનો ક્યાં છે તેમજ તેની સમસ્યાઓ અને આર્થિક સમસ્યા તરીકે ગામમાં ગરીબીની સ્થિતિ કેવી છે તેની સમજ મેળવી ગરીબી નિવારણ માટે સરકારની વિવિધ આર્થિક યોજનાકીય લાભો વિશે લોકોને માહિતગાર કરશો. ગ્રામીણ સમુદાયમાં રોજગારીનું પ્રમાણ વધે અને આર્થિક રીતે લોકો મજબૂત બને તે માટે ના કાર્યો હાથ ધરવા. ગામની આર્થિક વ્યવસ્થાઓમાં બેંક, સહકારી મંડળી, સ્વ સહાય જૂથો. PDS અને સરકારની સીધી રોજગારી આપતી યોજનાઓની (મનરેગા) ગામના ગરીબ લોકોને જુદી જુદી યોજનાઓ કેવી રીતે ઉપયોગી બને છે તેની માહિતી પ્રાપ્ત કરી સંવેદનશીલતા કેળવવી. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યમાં ઔદ્યોગિકરણની સમસ્યાઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરી તેના નિવારણ માટેના ઉપાયો હાથ ધરવા. ગામની રાજકીય સ્થિતિ કેવી છે તેમજ રાજકીય બાબતોમાં લોકોના મંતવ્યો જાણવાનો પ્રયત્ન કરશો. ગામમાં નેતૃત્વની સમસ્યા અને વિકાસની સમસ્યાઓની જાણકારી મેળવશો. પંચાયતીરાજના ત્રિ-સ્તરીય માળખામાં સૌથી નાનું એકમ ગ્રામ પંચાયત, ગ્રામસભા અને સમિતિઓની કામગીરીની અસરકારકતા-મર્યાદાઓની ચકાસણી કરશો. ગામના કુદરતી સંસાધનોની સ્થિતિ કેવી છે, તેના ઉપર કોની માલિકી છે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશો. ઉપરાંત ગામના વિકાસમાં ઉપયોગી સ્થાનિક અને બાહ્ય સરકારી તથા બિનસરકારી સંસ્થાન વિશે માહિતી મેળવશો. જે તમને અગાઉના બીજા સત્રમાં કરવાની કામગીરીમાં મદદરૂપ બનશે. દરેક વિદ્યાર્થીએ ગામમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરતાં સમયે સમાજકાર્યની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને અભ્યાસ કરવો ખૂબજ જરૂરી બને છે. તે માટે પદ્ધતિસરના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી માહિતી મેળવવી.

3.2 ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – પંચાયતીરાજ

કોઈપણ સમાજ હોય તેમાં કોઈને કોઈ સ્વરૂપની રાજકીય વ્યવસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય છે. આ વ્યવસ્થા લોકોની અને સમાજની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવામાં મદદદરૂપ બને છે. સમાજનો જો વિકાસ કરવો હોય તો સમાજની અંદર શાંતિભર્યું વાતાવરણ જરૂરી બને છે. જેના માટે રાજકીય વ્યવસ્થા કાર્ય કરતી હોય છે. ગામની અંદર રાજકીય વ્યવસ્થામાં નિર્ણયકર્તાની ભૂમિકા ભજવનાર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કોઈપણ સમાજના ચિત્રને સ્પષ્ટ કરવું હોય તો તેની રાજકીય સ્થિતિને જો સમજવામાં

આવે તો બહુજ ઝડપી જાણી શકાય છે. કેમકે તે સમાજનું સાચું દર્પણ છે. તમે જે ક્ષેત્રકાર્યમાં કામ કરી રહ્યા છો, ત્યાંની રાજકીય સ્થિતિ, સમસ્યાઓની સમજ સાથે તેમાં કાર્યરત જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓની અસરકારકતાને સમજવાથી તમારી ભવિષ્યમાં ગામમાં કામગીરી કરવાની દીર્ઘ દ્રષ્ટિ કેળવાય છે.

❖ **ક્ષેત્રકાર્ય ગ્રામીણ સમુદાયમાં નેતૃત્વની સ્થિતિ અને સમસ્યા**

સામાન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો નેતૃત્વ એટલે માર્ગદર્શન આપવું. નેતૃત્વ એ માનવ-વર્તન અભ્યાસના સૌથી મહત્વપૂર્ણ પાસાં પૈકીનું એક છે. નેતા કામ કરવાના પર્યાવરણનું નિર્માણ કરનાર છે. એક સંસ્થાની સફળતા નેતાની કાર્યક્ષમતા પર આધાર રાખે છે. વિશેષતાઓ હકારાત્મક અભિગમ, સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટેની ક્ષમતા એક વ્યક્તિને નેતા બનાવે છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો ગ્રામીણ સમુદાયમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિના લોકો વસવાટ કરતા હોય છે. જે જ્ઞાતિની સંખ્યા વધારે તે જ્ઞાતિની વ્યક્તિ હંમેશા નેતાગીરી કરતી હોય છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં એકજ જ્ઞાતિના પ્રભુત્વને કારણે નેતૃત્વને લગતી અનેકવિધ સમસ્યાઓ ઊભી થતી હોય છે. જેથી તમે જે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહ્યા છો ત્યાની નેતૃત્વની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓ કેવા પ્રકારની છે. તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

- ➢ તમારા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં આગેવાનો અને નેતાઓની માહિતી તૈયાર કરવી.
- ➢ તમે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં નેતૃત્વની બાબતમાં કઈ જ્ઞાતિઓનું પ્રભુત્વ વધારે જોવા મળે છે. તેને જાણવું અને સમજવું. તેમજ નેતાગીરીમાં મહિલાઓની ભૂમિકાને પણ સમજવી જરૂરી બને છે.
- ➢ નેતાગીરી કરી રહેલ વ્યક્તિઓમાં કેવા પ્રકારના ગુણો રહેલા છે. તેમજ તેમની કાર્ય પદ્ધતિ અને કેવા પ્રકારનું કામ કરી રહ્યા છે, તે જાણવું અને સમજવું. રહેલા નેતૃત્વના ગુણો.
- ➢ નેતૃત્વ કરનાર વ્યક્તિઓ પોતાના ગામના વિકાસ માટે કેવો ખ્યાલ ધરાવે છે. તેને જાણવું અને સમજવું.
- ➢ નેતાગીરી કરનાર વ્યક્તિઓ દ્વારા લેવાતા નિર્ણયો કે કાર્યોની હકારાત્મક અને નકારાત્મક બાબતોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.
- ➢ નેતૃત્વની બાબતોમાં ગામમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિઓમાં કેવા કેવા પરિવર્તનો આવેલા છે તેને સમજવા.
- ➢ ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં નેતાગીરી કરનાર લોકોના રાજકીય પક્ષો સાથેના સંબંધોને વ્યવસ્થિત રીતે સમજવા.
- ➢ ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં નેતાગીરી કરનારનો લોકો વચ્ચેનો સહકાર તેમજ ગામના વિકાસમાં અવરોધરૂપ અને મદદરૂપ બનતી બાબતો સમજવી.

❖ **ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં વિકાસ અને સમસ્યાઓ**

વિકાસ એટલે લોકોના જીવનધોરણને ઊંચે લઈ જતાં પરિવર્તનો. વિકાસનો ખ્યાલ આદર્શલક્ષી છે. વિકાસ એ વ્યક્તિગત પસંદગીમાં વધારો, આરોગ્ય અને શિક્ષણ સેવાઓમાં સુધારો, આવકમાં સુધારો, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો સામાજિક જીવનમાં બંધુત્વ, સુગ્રથિતાની જાળવણી છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ વિકાસને બદલે આર્થિક વૃદ્ધિ કે વૃદ્ધિના ખ્યાલને પસંદ કરે છે. આર્થિક વૃદ્ધિ એટલે રાષ્ટ્રના નાગરિકો દ્વારા થતાં ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનાં ઉત્પાદનમાં વધારો. માનવીની મૂળભૂત જરૂરિયાતનો સંતોષ એટલે વિકાસ. વિકાસ એ માનવીને જાગૃત કરી. સ્વનિર્ભર તથા સ્વમાની બનાવી શોષણમાંથી મુક્તિ અપાવે છે. ગાંધીજીએ ભણેલા યુવાનોને ગામડાંમાં જવા હાકલ કરી. પોતાના પ્રશ્નોને ગ્રામપ્રજા પોતે ઉકેલે તે માટે લોકશક્તિને જાગ્રત કરવાનું, દોરવણી આપવાનું ને સંગઠિત કરવાનું કામ રચનાત્મક કાર્યકર તરીકે તેમણે કરવાનું હતું. પોતાની નવી દૃષ્ટિ, નવા વિચાર અને કૌશલ આ કામમાં તેમણે જોતરવાનાં હતાં. ગામડાંની પ્રજાની કાર્યશક્તિને ભણેલા યુવાનોની જ્ઞાનશક્તિના સંયોજનથી ગ્રામસમાજને નવો ઘાટ આપવાની તેમની કલ્પના હતી.તમે જે ક્ષેત્રકાર્ય પસંદ કર્યું છે તે ગામમાં વિકાસની સ્થિતિ અને કેવા પ્રકારની સમસ્યાઓ છે, જે આપણે નીચેની બાબતો દ્વારા સમજી શકીએ.

- ➢ તમે પસંદ કરેલ ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં સરકાર દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવેલ વિવિધ વિકાસલક્ષી યોજનાઓ –કાર્યક્રમો વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરી, તેનો લાભ લોકોને મળી રહ્યો છે અને ગામના લોકો કેટલા જાગૃત છે તે તપાસવું.
- ➢ ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં વિકાસલક્ષી યોજનાઓનો અમલ થવાથી તેની આરોગ્ય, શિક્ષણ, સામાજિક અને આર્થિકક્ષેત્ર પર પડેલી અસરો તપાસવી.
- ➢ વિવિધ યોજનાઓનો લાભ લાભાર્થીઓ સુધી પહોંચે છે કે નહીં? આ યોજનાઓના અમલીકરણમાં નડતરરૂપ બાબતો તેમજ તેમાં રહેલી અડચણો વિશે જાણકારી મેળવવી, આ અડચણો કે મુશ્કેલીઓ શું લોકોને લાભથી વંચિત રાખે છે? શું સાચા અર્થમાં સરકારી યોજનાઓનો લાભ લાભાર્થીઓને પૂરતા પ્રમાણ માં મળી રહેશે? તે વિશે ઊંડાણપૂર્વક સમજવું.

- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં વિકાસલક્ષી યોજના અમલ અને લાભની પ્રક્રિયામાં રહેલા ભ્રષ્ટાચારને તપાસવો.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં જુદી જુદી વિકાસલક્ષી યોજનાઓથી ઊભા થયેલ માળખાઓની ખૂબજ ઝીણવટભરી તપાસ કરી નિરીક્ષણ પ્રયુક્તિથી તેની ગુણવત્તા અને ઉપયોગિતાને સમજવી.
- તમે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગામના વિકાસમાં લોકોની શું ભૂમિકા છે? વિકાસ માટે કેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. તેને સમજવું. તેમજ, લોકભાગીદારી અને લોકશાહીની સ્થિતિને સમજવી. તેમાં ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિ, માહિલાઓ અને વંચિત સમૂહો તેમજ પછાત સમુહોની સામેલગીરી શું છે? તેને સમજવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં જરૂરી સુવિધાઓમાં સુધારો વધારો કરવા માટે સરકાર દ્વારા જે જુદી જુદી વિકાસલક્ષી યોજનાઓ અમલમાં મુકવામાં આવેલી છે, તેની પાછળ થયેલ નાણાંકીય ખર્ચ તેમજ આવક અને જાવકની હિસાબ પદ્ધતિને સમજવી.
- ગામના વિકાસ માટે સ્થાનિક લોકો દ્વારા કોઈ આંદોલન કે લડત થઈ હોય તો તે વિશે સમજવું.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં વિકાસલક્ષી કાર્ય દરમ્યાન સંઘર્ષની પરિસ્થિતિને તપાસવી.

❖ ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં રાજકીય ક્ષેત્રે પંચાયતી રાજનું માળખું, તેની વિવિધ સમિતિઓની કામગીરી અને તેની અસરો અને મર્યાદાઓ

ભારતમાં ગામડાંનો વહીવટ કરતી સંસ્થા અને તેની વહીવટ-પદ્ધતિ. પ્રાચીન સમયથી છેક આધુનિક સમય સુધીના રાજ્યવહીવટના કેન્દ્રમાં હંમેશાં ગામડું રહ્યું છે અને તેનો વહીવટ કરતી સંસ્થાઓ પંચાયતો છે. સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ- ૧૯૫૨ તથા રાષ્ટ્રીય વિસ્તાર સેવા-૧૯૫૩ નામની યોજનાના કાર્યક્રમોનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ભારત સરકારે જાન્યુઆરી ૧૯૫૭માં બળવંતરાય મહેતા કમિટીની રચના કરવામાં આવી હતી. નવેમ્બર ૧૯૫૭માં આ કમિટીએ ભારત સરકારને રિપોર્ટ સુપ્રત કર્યો. જેમાં સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ સ્વાયત્તાની યોજના માટે ભલામણો કરી જેને પંચાયતીરાજ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું. બળવંતરાય મહેતાએ પંચાયતી રાજ માટેનું ત્રિસ્તરીય માળખું સૂચવ્યું. જેમાં પંચાયતી રાજનું સૌથી નીચલું અને પાયાનું એકમ ગ્રામ પંચાયત ગણવામાં આવ્યું છે. આ ત્રિસ્તરીય માળખાની ભલામણોમાં વચલા સ્તરે પંચાયત સમિતિ (તાલુકા પંચાયત) જયારે સૌથી ટોચ પર જિલ્લા પરીષદ (જીલ્લા

પંચાયત)ની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. ભારતીય બંધારણના ૭૩ માં સુધારાને આધિન હાલમાં ગુજરાતમાં પંચાયત એકટ અમલમાં આવેલ છે. જેને ગુજરાત પંચાયત અધિનિયમ-૧૯૯૩ કહેવામાં આવે છે. જેના મારફતે રાજયમાં પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાનું સંચાલન અને નિયંત્રણ થાય છે. ૭૩ મા પંચાયતીરાજ બંધારણીય સુધારા પર નજર નાખતાં એ સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે કે તેનો મુખ્ય હેતુ લોકોને તેમની વિકાસની પ્રક્રિયામાં વધુ ને વધુ ભાગીદાર બનાવવાનો છે. લોકોની વધુમાં વધુ સહભાગીદારી પંચાયતીરાજના કાર્યક્રમોના અમલમાં પણ સારો ફેરફાર કરી શકશે અને કાર્યક્રમોની ગુણવત્તા અને અસર વધશે. ગ્રામપંચાયતો ગામડાંના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસના પાયાનું પરિબળ બની રહેશે. ગુજરાત રાજયમાં ત્રિસ્તરીય પંચાયત વ્યવસ્થા અમલમાં છે. લોકશાહીમાં છેવાડાના માણસનો વિકાસ થાય એ મુખ્ય હેતુ હોય છે. સમગ્ર દેશમાં પંચાયતી રાજમાં એકસૂત્રતા જળવાઈ રહે તે માટે ત્રિ-સ્તરીય માળખાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. લોકશાહી દેશમાં છેવાડાના વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા લોકોનો વિકાસ થાય એ મુખ્ય હેતુ પંચાયતી રાજનો છે. પંચાયતી રાજના માળખામાં પાયાનું એકમ ગામડું છે. તેમજ ગામડું સ્વાયત રીતે કામ કરી શકે તેવી જોગવાઈઓનો ભારતીય બંધારણમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

4.3. ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – ગ્રામસભા

ગ્રામ પંચાયતમાં જેમાં ગ્રામ્ય સ્તરે ગામના મતદારો દ્વારા ચૂંટાયેલ ગ્રામ પંચાયતની બોડી, ગ્રામસભા અને વિવિધ સમિતિઓનો સમાવેશ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રામ પંચાયતની બોડી, ગ્રામ સભા અને વિવિધ સમિતિઓની કામગીરી શું? તેનું મહત્વ તેમજ અસરકારકતા અને મર્યાદાઓ વિશે જાણવું.

❖ **ગ્રામ પંચાયત :**

- ગ્રામ પંચાયતની વર્તમાન પંચાયત બોડીની પસંદગીનો પ્રકાર, સરપંચ ઉપ-સરપંચ અને અને ગ્રામ પંચાયતના સભ્યો વિશે માહિતી એકત્ર કરવી.
- ગામમાં જુદા જુદા વોર્ડમાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી અમે તેમની કામગીરી શું છે? તે સમજવું.
- કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા ગ્રામ પંચાયતને સોંપવામાં આવેલા વિવિધ વિકાસલક્ષી કાર્યોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.
- ગ્રામ પંચાયતમાં નિભાવવામાં મહત્વના દસ્તાવેજોની તમારી ડાયરીમાં નોંધ કરવી.

- ગ્રામ પંચાયત તલાટીકમ-મંત્રીની ફરજો અને કાર્યો વિશે સમજી તેમની ગામડામાં શું ભૂમિકા રહેલી છે તે વિશે પણ માહિતી મેળવવી.જવાબદારીને સમજાવી.
- ગ્રામ પંચાયતના ફાળવવામાં આવતા બજેટની પ્રક્રિયા, હેડ, ખર્ચની વિગતો, આવકના સ્ત્રોતોની માહિતી મેળવવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં ગામ પંચાયતની કામગીરી કેટલે અંશે અસરકારક છે, તે સમજી તેમાં રહેલી ઉણપો જાણી ક્ષમતાવર્ધનના પગલાંઓ વિશે માહિતી આપવી.
- ગ્રામ પંચાયતની વહીવટી કામગીરી કેવી છે તેને સમજવી, જેની પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ રીતે સરખામણી કરી માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.
- ગ્રામ પંચાયતમાં જુદા જુદા વોર્ડના જે પ્રતિનિધિઓ છે, તેમને પોતાના મત વિસ્તારમાં વિકાસલક્ષી કામો કરવામાં પડતી તકલીફો જેવી કે લોકભાગીદારી, વહીવટી, ટેકનીકલ અને લોકો તરફના અવરોધો વિશે જાણકારી મેળવી તેની મર્યાદાઓ કઈ છે તે ઓળખવી.

❖ **ગ્રામસભા :**

ગ્રામસભા એટલે ગામના લોકોને આગોતરી જાણ કરીને ભરાતી સભા. ગ્રામસભાએ પંચાયતીરાજનું બુનિયાદી એકમ છે. ગ્રામસભાને પંચાયતી રાજનું હૃદય કહેવામાં આવે આવે છે. સૌરાષ્ટ્ર રાજયના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી ઉચ્છંગરાય ઢેબરે ગ્રામસભાને પંચાયતીરાજની ગંગોત્રી તરીકે ઓળખાવી છે. જયપ્રકાશ નારાયણે કહ્યું છે કે; ગ્રામપંચાયત અને ગ્રામસભા વચ્ચે મંત્રીમંડળ અને ધારાસભાના ગૃહ જેવો સંબંધ હોવો જોઇએ. ગ્રામસભા ગ્રામ પંચાયત સ્તરે ભરાય છે. જેને ગ્રામ પરિષદ કે Village Assembly પણ કહેવામાં આવે છે. ભારતીય બંધારણના ભાગ-૯ ના અનુચ્છેદ-૨૪૩-ક/છ ગ્રામ સભાની વ્યાખ્યા આપેલ છે. તે અનુસાર, "ગ્રામસભા એટલે પંચાયતના સમગ્ર ગામ વિસ્તારમાં નોંધાયેલા મતદારોનું બનેલું મંડળ કે સભા અર્થાત ગ્રામની મતદાર યાદીમાં નામ હોય તે તમામ સભ્યગ્રામ સભાનો સભ્ય ગણાય છે." ગ્રામસભામાં ગ્રામજનો, મામલતદાર, પંચાયત મંત્રી, સરપંચ, વોર્ડના સભ્યો અને સામાજિક ન્યાય સમિતિના ચેરમેન વગેરેની હાજરી રહે છે. ગ્રામસભામાં અધ્યક્ષીય સ્થાન સરપંચનં હોય છે. પંચાયતના હદવિસ્તારમાં આવતાં તમામ ગામોની મતદારયાદીમાં જેમનું નામ નોંધાયેલું હોય તે તમામ લોકોની ગ્રામસભા બને છે. ગ્રામસભાની દર વર્ષે ઓછામાં ઓછી બે વાર સામાન્ય બેઠકો બોલાવવાની હોય છે. જરૂર લાગે ત્યારે સરપંચ અસામાન્ય સભા બોલાવી શકે છે. તાલુકા કે જિલ્લા પંચાયત ફરમાવે ત્યારે પણ ગ્રામસભાની બેઠક બોલાવવાની હોય છે. બંધારણમાં

ગ્રામસભાને વિશેષ દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. જેથી ગ્રામ સભાની પ્રક્રિયા ગ્રામ સભાનું મહત્વ તેમજ વિકાસલક્ષી બાબતો અને શાસન ને લગતી માહિતી મેળવવી ખૂબ જ જરૂરી બને છે. તમારે ગ્રામ સભામાં હાજર રહીને નીચેની બાબતો સમજવાની છે.

- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં ગ્રામસભા ક્યાં યોજાય છે, તેમાં ચર્ચા દરમિયાન કયા કયા નિર્ણયો લેવામાં આવે છે. તેમજ તેના અમલની સ્થિતિ વિશે જાણકારી મેળવવી.
- વિદ્યાર્થીએ ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં મળતી ગ્રામસભામાં સહભાગી થઈને નીચે પ્રમાણે તેનું નિરીક્ષણ કરવું.
- ગ્રામ સભા બોલાવવા માટે અગાઉ જાણ કરેલ છે કે નહિ? શું લોકો સુધી તેની જાણકરી પહોંચી છે કે નહી? ત્યાંની બેઠક વ્યવસ્થા અને હાજર રહેલ ગામના સભ્યોનું પૂરતું કોરમ જળવાય છે કે નહી તે સમજવું.
- અનુસૂચિત જાતિ, અનુસુચિત જનજાતિ, મહિલાઓ અને વંચિત સમૂહોની હાજરી અને ભાગીદારી છે કે નહી તે જાણવું. ગ્રામસભામાં સૌથી વધુ કોણ બોલે કે પ્રશ્નો પૂછે છે.
- ગ્રામસભામાં ગામના વિકાસ માટે અને શાસન સંબંધિત કેવા કેવા પ્રશ્નો પર ચર્ચા થાય છે.
- ગ્રામસભામાં સૌથી વધારે અને સૌથી ઓછું મહત્વ કયા કામને આપવામાં આવે છે. તેના વિશે માહિતી મેળવવી.
- ગ્રામસભામાં આવેલ સરકારી અધિકારીની હાજરી અને ભાગીદારી વિશે સમજવું.
- ગ્રામસભા પ્રત્યે ગામના લોકોનો દ્રષ્ટિકોણ કેવો છે તે સમજવો.
- ભારત દેશ લોકશાહી ધરાવતો દેશ છે. આ લોકશાહી દેશમાં ગ્રામસભાનું સૌથી વધારે મહત્વ રહેલું છે. જેથી શું તમે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં તેની કોઈ અસરકારકતા જોવા મળે છે કે નહીં? જો જોવા મળતી હોય તો ક્યાં અને કેવી રીતે અને ના જોવા મળતી હોય તો એવા કયા પરિબળો છે કે જે ગ્રામસભાને સફળ બનાવતા રોકે છે.

❖ **ગ્રામ પંચાયતની વિવિધ સમિતિઓ**

- ગુજરાત પંચાયતી ધારાની કલમ -૯૨ અનુસાર ગ્રામ પંચાયતમાં વિવિધ સમિતિઓનો સમાવેશ થાય છે. ગામમાં ગ્રામસભા અને ગ્રામ પંચાયત દ્વારા લેવાયેલા મહત્વના નિર્ણયોનો યોગ્ય રીતે અમલ થાય તે કાર્ય ગ્રામ પંચાયતની વિવિધ સમિતિઓ દ્વારા થતું હોય છે. જેથી આ સમિતિઓ જો અસરકાર હોય તો તે ગ્રામ વિકાસ ઝડપી આગળ વધે છે.

- ક્ષેત્રકાર્ય ગ્રામ પંચાયતમાં રચાતી ફરજિયાત અને મરજિયાત સમિતિઓ વિષયક માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.
- જુદી જુદી સમિતિઓના પ્રતિનિધિઓનો પરિચય મેળવવો.
- ગ્રામ પંચાયતમાં રચાતી વિવિધ સમિતિઓ મુજબ તેના કાર્યો, ભૂમિકા, જવાબદારી અને કામગીરીને લગતી માહિતી પ્રાપ્ત કરી, તેની અસરકારકતા અને મર્યાદાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું.
- વિવિધ સમિતિઓને પોતાની ફરજ બજાવતા દરમિયાન નડતરરૂપ સમસ્યાઓ, અવરોધો અને મુશ્કેલીઓને સમજવી.
- અંતે સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થી તરીકે તમારે ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારની રાજકીય બાબતોમાં નેતાગીરી, વિકાસ, પંચાયત, ગ્રામસભા અને વિવિધ સમિતિઓની સમજ મેળવી, તેમાં રહેલી સમસ્યાઓ, મુશ્કેલીઓ, ખામીઓ, મર્યાદાઓ સમજવાની છે. તેને કાર્યાન્વિત બનાવવા માટે તમારી ભૂમિકા શું? કઈ રીતે તે અસરકારક બની શકે તેવા સુશાસન વ્યવસ્થાના ક્ષમતાવર્ધન સંબંધિત દ્રષ્ટિ (વિઝન) બનાવતા ઉપાયો હાથ ધરવા.

4.4 ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – ઔદ્યોગિકરણ

માનવી એક સામાજિક પ્રાણી છે. અન્ન, વસ્ત્ર, મકાન શિક્ષણ, આરોગ્ય, સંરક્ષણ, પ્રજોત્પતિએ માનવીની મૂળભૂત જરૂરિયાતો છે. માનવીની આ મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે કુટુંબવ્યવસ્થા, લગ્નવ્યવસ્થા, રાજકીય વ્યવસ્થા, ધાર્મિક વ્યવસ્થા, શિક્ષણવ્યવસ્થા અને આર્થિક વ્યવસ્થા જેવાં વિવિધ રચનાતંત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. આ મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે માનવીએ અર્થવ્યવસ્થાનું નિર્માણ કર્યું છે. કોઈપણ સમુદાય હોય તેની દરેક વ્યક્તિ તેનું અને તેના પરિવારના દરેક સભ્યનું જીવન અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે અથવા જીવનનિર્વાહ માટે કોઈને કોઈ પ્રકારની આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. વ્યક્તિ ભૌગોલિક અને સામાજિક પર્યાવરણમાં જીવન જીવે છે. તે કેટલીક મર્યાદામાં રહીને પોતાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરે છે. તમે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આ બાબતની શું સ્થિતિ છે તેની માહિતી ઉપરોક્ત મુદાઓ આધારિત મેળવી અને સમજવાની છે.

❖ ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારના લોકોની આજીવિકા સંબધિત માહિતી અને મુશ્કેલીઓ

તમે પસંદ કરેલા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં લોકો કેવા પ્રકારની આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરી પોતાનું અને પોતાના પરિવારનું ગુજરાન ચલાવે છે. તેને જીવનનિર્વાહનું સાધન કે વ્યવસાય

કહે છે. તમે નક્કી કરેલા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં જીવનનિર્વાહ સાધનો કે વ્યવસાયને લગતી બાબતો અને વિવિધ સમસ્યાઓની જાણકારી મેળવવા નીચેની બાબતો ઉપયોગી થશે.

- ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય, તેના પ્રકારો, તેની સાથે સંકળાયેલા લોકો, સ્ત્રી-પુરુષ, કુટુંબો વગેરે વિષયક માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.
- જે લોકો વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા છે તેમાં વ્યક્તિ અને કુટુંબ ને થતી આવક અને કુટુંબની જીવનનિર્વાહ પદ્ધતિ વિશે સમજવું.
- ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં જે લોકો મજૂરી કરી રહ્યા છે, શું તેમનું અન્ય લોકો દ્વારા શોષણ કરવામાં આવે છે. તેને લગતી માહિતી મેળવવી.
- વ્યવસાય દરમ્યાન તેમને કેવા કેવા પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે તેની જાણકારી મેળવવી.
- દરેક વ્યવસાય સાથે જોડાયેલી અન્ય બાબતોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.
- બેકવર્ડ અને ફોરવર્ડ લિંકેજની માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં લોકોના જીવનનિર્વાહના સાધનો સંબધિત મુશ્કેલીઓ કે પરિસ્થિતિઓના નિવારણ માટે તેમજ ગામમાં રોજગારીના ક્ષેત્રોમાં વધારો થાય તેવા પગલાંઓ હાથ ધરવા.

❖ ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ

ખાસ કરીને જોવા જઈએ તો ગ્રામીણ સમુદાયમાં વસવાટ કરતાં લોકો પોતાનું અને પોતાના પરિવારનું યોગ્ય રીતે જીવન ગુજરાન ચલાવવામાં નડતરરૂપ બનવામાં આર્થિક સમસ્યાઓ અગત્યનો ભાગ ભજવતી હોય છે. તમે પસંદ કરેલા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં ગામમાં જોવા મળતી એવી કઈ કઈ સમસ્યાઓ છે કે લોકો તેનો સામનો કેમ અને કેવી રીતે કરી રહ્યા છે તેની જાણકારી મેળવવી.

- ક્ષેત્રકાર્ય સમુદાયમાં જોવા મળતા ગરીબ પરિવારોને જાણવા. તેમજ આ પરિવારોની ગામની બીપીએલકાર્ડ અને અંત્યોદયકાર્ડની જે યાદી હોય તેની સાથે તુલના કરવી.
- આ પરિવારો કેમ આર્થિક રીતે નબળા છે તેને લગતા કારણો અને તેની અસર તે લોકો પર કેવી પડે તેને લગતી બાબતો સમજવી.
- આવા જે આર્થિક રીતે નબળા પરિવારો છે તેમના ઘરમાં અચાનક આવી પડેલ કોઈ સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રસંગોમાં આર્થિક રીતે કોણ મદદરૂપ થાય છે અને તેઓ શા માટે મદદ કરે છે. તેઓ જયારે દેવું કે કોઈની પાસેથી વસ્તુ ગીરવે મૂકીને ઉછીના નાણાં મેળવે છે તે સમયની સ્થિતિ અને તેમાં છુપાયેલા શોષણને સમજવું.

- ક્ષેત્રકાર્ય ગામની સુખાકારીનું વિશ્લેષણ કરી તેમાં સમાયેલા સંપતિના સંબંધો અને ગરીબીના માળખાને સમજવું.
- ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારના ગ્રામ સમુદાયના લોકોને આર્થિક મુશ્કેલીઓને કારણે કરવું પડતું સ્થળાંતર. તેમજ તે બાદ તેમના પરિવાર પર તેની કેવી અસરો પડે છે તેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.

❖ **ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં આર્થિક માળખાકીય સુવિધાઓ અને તેની નકારત્મક અસરો.**

ગ્રામીણ સમુદાયમાં વસવાટ કરતા લોકોની આર્થિક સમસ્યાઓમાં ઘટાડો કરવા માટે કેટલીક વ્યવસ્થાઓ ગોઠવાયેલી હોય છે. આ વ્યવસ્થાઓ જુદા જુદા કાર્ય કરતી હોય છે. જેમાં જોઈએ તો સામાન્ય રીતે બેંક, પોસ્ટઑફિસ, સહકારી મંડળીઓ, સ્વ સહાય જૂથ, પીડીએસ, તથા સરકારની અન્ય વિવિધ યોજનાઓ યોજનાઓ ઉ.દા. તરીકે મનરેગા યોજના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ દરેક વ્યવસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગરીબ વર્ગના જે લોકો છે તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો લાવવાનો છે. જુદી આ વ્યવસ્થાઓની કામગીરીને સમજી તેની અસરો હકારાત્મક અને નકારાત્મક બાબતોને સમજવાની છે.

૧. **બેંક :** તમે પસંદ કરેલા ગામમાં કે તેની આસપાસ નજીકમાં આવેલી બેંક કે જ્યાં ગામના લોકો નાણાંકીય લેવડ-દેવડ કરે છે. તે વિષયક માહિતી મેળવવી. બેંકની સુવિધાના કારણે ગામના ગરીબ વર્ગના લોકોને તેનો લાભ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે જાણવું. ઉ.હ.તરીકે વીમો, લોન, સબસીડી વગેરે.

૨. **પોસ્ટઑફિસ :** તમે પસંદ કરેલા ગામમાં જો પોસ્ટઑફિસ હોય તો તેના દ્વારા ગામના લોકોને પૂરી પડાતી નાણાંકીય સુવિધાઓની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી. ગામમાં મનરેગા યોજનાઓ અંતર્ગત જે લોકો કામ કરે છે તેમના ખાતાઓ વિશે જાણવું. ઉપરાંત પોસ્ટઓફિસમાં કેટલી બચત કરે છે તે વિશે પણ જાણવું. સહકારી મંડળીઓ : ગામમાં કાર્યરત સહકારી મંડળીઓ. તેના લાભાર્થી જૂથો, લાભના પ્રકાર અને તેની સ્થિતિને સમજવી. સહકારી મંડળીની નેતાગીરીને સમજવી.

૩. **સ્વ સહાય જૂથ :** સ્વસહાય જૂથોની એક મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા એ પરસ્પર સમર્થનનો વિચાર છે, જેમાં લોકો એકબીજાને મદદ કરે છે. આ સિવાય સ્વ-સહાય જૂથો પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતને આધારે ઘણાં વિવિધ હેતુઓ પૂરા કરે છે. તમારા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં સ્વ સહાય જૂથોની સંખ્યા, તેમાં જોડાયેલ સભ્યો વગેરેની પ્રાથમિક માહિતી પ્રાપ્ત કરવી. આ સ્વ સહાય જૂથોની

કાર્યપદ્ધતિ, કામગીરી, તેની હકારાત્મક અને નકારાત્મક બાબતો સમજવી અને જાણવી. સ્વ સહાય જૂથોમાં એકબીજા સાથે થતાં નાણાંકીય લેવડ-દેવડના વ્યવહાર અંગેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.

૪. **પંડિત દીનદયાળ ગ્રાહક ભંડાર (જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા) :** તમારા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં કે તેની આસપાસ નજીકની કોઈ જગ્યાએ આવેલ જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાની કોઈ દુકાન આવેલ હોય તો તેની પ્રાથમિક માહિતી જેમ કે કાર્ડધારકોના જુદા જુદા કાર્ડના પ્રકારો પ્રમાણે વિગતો જેમાં બીપીએલ કાર્ડ , એપીએલ કાર્ડ ૧, એપીએલ કાર્ડ ૨, અંત્યોદય કાર્ડ વગેરેની જાણકારી મેળવવી. તથા ગામના લોકોને મળતી વસ્તુઓ જેમ કે સસ્તુ અનાજ, કેરોસીન, ખાંડ, દાળ, ચણા, તેલ વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં મળે છે કે નહી તે વિષયક પણ જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા દ્વારા ગામમાં વસવાટ કરતા ગરીબ પરિવારો પર પડતી અસરો અને મર્યાદાઓ વિશે સમજી તેને લગતી સમસ્યાઓની ઓળખ કરવી.

૫. **સરકારની વિવિધ યોજનાઓ :** સરકારની આર્થિક ઉત્કર્ષને લગતી જે વિવિધ યોજનાઓ છે તેમાં તમારા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારના લોકોને આજીવિકા માટે ઉપયોગી બની શકે તેમ છે કે નહી તેને સંબધિત યોજનાઓ વિશે સમજ કેળવવી. ઉ.હ.તરીકે મનરેગા જેમાં (૧૦૦ દિવસ ની રોજગારી) કે અન્ય રોજગાર સાથે સંબંધિત વિવિધ યોજનાઓ વિશેની સમજ કેળવવી. યોજનાના વિવિધ લાભો, તેનો લાભ કેવી રીતે મેળવવો, યોજનાઓનો અમલ કરનાર વિભાગો. લાભાર્થી જૂથો જેવી તમામ પ્રકારની માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.

❖ **ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિકરણને લગતી બાબતો.**

કોઈપણ ગામ કે વિસ્તાર હોય ત્યાં નાની મોટી કંપનીઓ જોવા મળતી હોય છે. અહીં ઔદ્યોગિકરણ એટલે તમે પસંદ કરેલા ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં કે નજીકના વિસ્તારોમાં જોવા મળતી કાર્યરત જુદી જુદી કંપનીઓ. ઓઈલ કંપની, GIDC કે અન્ય ઔદ્યોગિક પાર્કનો સમાવેશ થાય છે. વર્તમાન સમયમાં સરકાની મુખ્ય નીતિ ઉદ્યોગોને વધુ ને વધુ પ્રોત્સાહન આપી તેના થકી ગામ, રાજ્ય અને દેશનો વિકાસ કરવાનો છે. ગામડામાં વસવાટ કરતા લોકોને રોજગારી મળી રહે તે માટે તેની આસપાસ ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં આવે છે. પરંતુ રોજગારીની સાથે સાથે આ ઉદ્યોગોની ગ્રામીણ સમુદાય પર તેની વિપરીત અસરો પણ પડેલી જોવા મળે છે. તેથી એક સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થી તરીકે ઉદ્યોગોની લોકો અને ગામડા પર તેની શું અસરો જોવા મળે છે. તેની સમજ

આપની પાસે હોવી ખૂબ જરૂરી બને છે. તમે જયારે ક્ષેત્રકાર્ય કરોશો ત્યારે તમારે ઔદ્યોગિકરણ સાથે સંકળાયેલી નીચેની બાબતોની સમજ વિકસાવવાની છે.

- તમે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગામની કે નજીકમાં સરકારની કઈ યોજના દ્વારા ઉદ્યોગની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, તેની જાણકારી મેળવવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં જે લોકોની જમીન પર ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં આવ્યા છે તેની જમીન સંપાદનની પ્રક્રિયા અને ગામના લોકોને થયેલા લાભો અને ગેરલાભો વિશે જાણવું.
- તમારા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિકરણને કારણે ગામના લોકો પર પડતી હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરોને લગતી માહિતી મેળવવી., જેમાં આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક અસરોને ધ્યાન પર લઈ અભ્યાસ કરવો.
- આ ઔદ્યોગિકરણને કારણે ગામના લોકો અને સરકાર તેમજ ઉદ્યોગ કંપનીના માલિકો સાથે કોઈ સંઘર્ષ થયો હોય તો તેવી ઘટનાઓને ઊંડાણપૂર્વક સમજવી.

❖ પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં કુદરતી સંસાધનોને લગતી માહિતી.

કોઈપણ ક્ષેત્રના વિકાસમાં કુદરતી સંસાધનો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કુદરતી સંસાધનોની આપણે જયારે વાત કરીએ ત્યારે અહીં પાંચ 'જ' નો સમાવેશ થાય છે. જળ, જંગલ, જમીન, જાનવર અને જન જે એકબીજા પર નિર્ભરતાના આદર્શ વ્યવસ્થાપનને જન્મ આપે છે. પરંતુ આ જે પાંચ મહત્વના કુદરતી સંસાધનો છે તેના વધારે પડતા બિનજરૂરી ઉપયોગ ને કારણે અનેકવિધ સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. તેથી તમે પસંદ કરેલા ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં જોવા મળતાં કુદરતી સંસાધનોને લગતી માહિતી અને તે વિસ્તારની સમસ્યાઓને સમજવા માટે નીચેની બાબતો ઉપયોગી બની શકશો.

- તમે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં આવેલ જળ, જંગલ, અને જમીનને લગતી માહિતી પ્રત્યક્ષ હાજરીથી પ્રાપ્ત કરવી.
- માનવી અને પ્રાણીઓની વસ્તી વિષયક જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં કુદરતી સંસાધનોની જાળવણી અને લાંબા સમય સુધી ટકી રહેવાની સ્થિતિ અને તેને લગતાં પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ સંબધિત બાબતોને સમજવી.
- ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં જોવા મળતા કુદરતી સંસાધનો પર કોની માલિકી છે અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતી વર્ગ સંઘર્ષની સ્થિતિ અને ઉચ્ચ-નિમ્ન પરિસ્થિતિ વિકાર્ય વિસ્તષયક બાબતો સમજવી.

- ક્ષેત્રમાં ગામમાં જે કુદરતી સંસાધનો છે તેના પર પર્યાવરણીય પ્રદૂષણની થતી અસરો તપાસવી..
- તમે પસંદ કરેલા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કુદરતી સંસાધનોને લીધે આસ-પાસના વિસ્તારો સાથે સંઘર્ષની સ્થિતિ ઉદ્દભવી હોય તો તેને લગતી માહિતી ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક સમજવી.

❖ **પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં સંસાધનોની સ્થિતિ.**

ગ્રામીણ સમુદાયના વિકાસમાં ઉપયોગી સંસાધનોને આંતરિક અને બાહ્ય સંસાધનો એમ બે ભાગમાં તફાવત પાડીએ છીએ. આ બંને પ્રકારના સંસાધનોની મદદથી ગ્રામીણ સમુદાયના વિકાસ માટે કામ થતું હોય છે. આ સંસાધનોમાં હજુ પણ આપણે બીજા બે ભાગ પાડી શકીએ. જેમાં સ્વૈચ્છિક કે બિન સરકારી સંસ્થાઓ અને સરકારી સંસ્થાઓ. તમે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં અન્ય કોઈ સંસાધનો કે જે ગામની અંદર નથી પણ બહારના છે, અને તે ગામના વિકાસમાં મદદરૂપ બને તેમ છે. તો તેની પણ માહિતી પ્રાપ્ત કરી સમજ કેળવવી. જેથી નીચે દર્શાવેલ મુદ્દાઓ આપને મદદ કરી શકશે.

- તમે નક્કી કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગ્રામ સમુદાયમાં અનૌપચારિક મંડળો જેવા કે મહિલા મંડળ, યુવક મંડળ, નવરાત્રિ મંડળ તેમજ અન્ય કોઈપણ પ્રકારના મંડળો હોય તે વિશે માહિતી મેળવવી.
- તમે નક્કી કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગ્રામ સમુદાયમાં જોવા મળતી ઔપચારિક વ્યવસ્થા જેમાં ગ્રામ પંચાયત, સહકારી મંડળીઓ, પ્રાથમિક શાળા, આંગણવાડી, પુસ્તકાલય, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર વગેરે વિષયક માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.
- તમે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્યના વિકાસમાં બાહ્ય સંસાધનો જે ગામમાં જોવા મળતા નથી. પરંતુ તે ગામના વિકાસમાં મદદરૂપ થઈ શકે તેમ છે? તમને લાગે કે તમારા ક્ષેત્રકાર્યના વિકાસમાં આસપાસના આ સંસાધનો ઉપયોગી બની શકે તેમ છે. એવા ક્ષેત્રકાર્યની આજુબાજુના વિસ્તારોમાં કાર્યરત સંસાધનોની માહિતી મળેવી તેની સમજ કેળવવી.
- સરકારના કાર્યરત જુદા જુદા વિભાગોની મુલાકાત લઇ વિસ્તૃત પરિચય મેળવવો. દા.ત. તાલુકા પંચાયત, જિલ્લા પંચાયત, ડીઆરડીએ, મામલતદાર કચેરી, સમાજ સુરક્ષા વિભાગ, સમાજ કલ્યાણ વિભાગ, વગેરે સરકારના જુદા જુદા વિભાગોની માહિતી મેળવી તેની કામગીરીને લગતી બાબતોથી પરિચિત થવું.

ઉપર્યુક્ત તમામ વિભાગો કે સંસ્થાઓનો તમે પસંદ કરેલ ગ્રામીણ સમુદાયના વિકાસમાં અને ગ્રામીણ સમુદાયની અંદર જોવા મળતી જુદી જુદી સમસ્યાઓ તથા

તેને દૂર કરવામાં તે મદદરૂપ થઇ શકે તેમ છે કે નહી તે વિષયક માહિતી મેળવી અને તેના ઉપયોગીતાના સ્તરને વિસ્તારપૂર્વક સમજવું.

4.5. સારાંશ :-

પ્રસ્તુત એકમમાં તમે પસંદ કરેલા ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં એક વિદ્યાર્થી તરીકે તમારે કયા પ્રકારની માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની છે, જેને લગતી તમામ પ્રકારની જાણકારી તમે આ એકમમાં પ્રાપ્ત કરી. ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં તમે પ્રત્યક્ષ લોકો જોડે હાજર રહીને ગામની રાજકીય સ્થિતિમાં લોકોનું નેતૃત્વ, વિકાસ, પંચાયતી રાજ, ગ્રામસભા અને વિવિધ સમિતિઓથી તમે વાકેફ બનતા ગયા. સાથે સાથે તેની અસરકારકતા-મર્યાદાઓથી પરિચિત થયા. ક્ષેત્રકાર્ય વિસ્તારમાં લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય તેમના આજીવિકાના સાધનો, ગરીબી અને બેરોજગારીની સ્થિતિ, સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ, જુદી જુદી આર્થિક સમસ્યાઓથી આપ માહિતીસભર બન્યા. આર્થિક સમસ્યાઓને દૂર કરવા માટે સંલગ્ન વ્યવસ્થાઓના માળખાને સમજી, આ સમસ્યાઓને દૂર કરવા માટે કેટલીક સુવિધાઓ જેમાં સ્વ સહાય જૂથ, સહકારી મંડળીઓ, બેંકો, પોસ્ટ ઓફિસ, સરકારની વિવિધ રોજગારલક્ષી યોજનાઓની લોકો પર શું અસર જોવા મળે છે, તેની મર્યાદાઓ અને અસરો વિશે સમજ્યા. આપે પસંદ કરેલ ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં ઔદ્યોગિકરણ સ્થિતિ કેવી છે તેની આપે સમજ પ્રાપ્ત કરી. ગામમાં કુદરતી સંસાધનોની ઉપલબ્ધિ અને તે વિષયક સમસ્યાઓથી પરિચિત થયા. તદુપરાંત ગામના વિકાસમાં ઉપયોગી બનવા માટે આંતરિક અને બાહ્ય સંસાધનોની ઓળખ પ્રાપ્ત કરી. ઉપરોક્ત તમામ પ્રકારની માહિતી તમે નક્કી કરેલા ગ્રામ વિકાસ માટેનું યોજનાકીય માળખું બનાવવા તમારી દ્રષ્ટિ (વિઝન) અને કલ્પનાઓને વિસ્તૃત બનાવે છે. ગામના વિકાસના માટે તમે આપેલા જરૂરી સૂચનો ખૂબજ ઉપયોગી થશે.

4.6. તમારી પ્રગતિ ચકાસો :-

૧. ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – પંચાયતીરાજ વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
૨. ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – ગ્રામસભા વિશે વિગતવાર સમજાવો.
૩. ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય – ઔદ્યોગિકરણ વિશે ચર્ચા કરો.

❖ ***નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.***

૧. ______________ એટલે માર્ગદર્શન આપવું.

અ. સલાહ   બ. નેતૃત્વ   ક. વાતચીત

૨. ____________ એટલે લોકોના જીવનધોરણને ઊંચે લઈ જતાં પરિવર્તનો.

અ. વિકાસ બ. ઉદ્યોગ ક. નિયંત્રણો

૩. સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ- 1952 તથા રાષ્ટ્રીય વિસ્તાર સેવા-1953 નામની યોજનાના કાર્યક્રમોનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ભારત સરકારે જાન્યુઆરી ૧૯૫૭માં ____________ ની રચના કરવામાં આવી હતી.

અ. કલ્યાણ સમિતિ

બ. ગ્રામવિકાસ કમિટી

ક. બળવંતરાય મહેતા કમિટી

૪. બળવંતરાય મહેતાએ પંચાયતી રાજ માટેનું____________માળખું સૂચવ્યું.

અ. દ્વિસ્તરીય બ. ત્રિસ્તરીય ક. ચાર સ્તંભો

૫. ____________ એટલે ગામના લોકોને આગોતરી જાણ કરીને ભરાતી સભા.

અ. ગ્રામસભા બ. રાજ્યસભા ક. શહેરી સભા

૬. ____________ એટલે તમે પસંદ કરેલા ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં કે નજીકના વિસ્તારોમાં જોવા મળતી કાર્યરત જુદી જુદી કંપનીઓ.

અ. પશ્ચિમીકરણ બ. શહેરીકરણ ક. ઔદ્યોગિકરણ

4.7. ચાવીરૂપ શબ્દો

- **સંસાધન :** સંસાધન એટલે જે વસ્તુ પર માનવી આશ્રિત કે અધારિત હોય, જેનાથી માનવીની જરૂરિયાતો પૂરી થતી હોય અને માનવી પાસે તેનો ઉપયોગ કરવાની શારીરિક કે બૌદ્ધિક ક્ષમતા હોય.
- **લોકભાગીદારી :** માનવ જીવનને અસર કરનારી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, અને રાજકીય પ્રક્રિયામાં તમામ લોકો સહભાગી થઈ તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેને લોકભાગીદારી કહેવામાં આવે છે.
- **નેતૃત્વ :** જૂથના સભ્યો પર પ્રભાવ પાડી તેમને કાર્યરત કરવા માટે પ્રેરણા પૂરી પાડવાની શક્તિ.

- **સ્વ સહાય જૂથ :** સ્વ-સહાય જૂથોએ સમાન સામાજિક-આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવતી વ્યક્તિઓના અનૌપચારિક જૂથો છે જેઓ તેમની જીવન પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો કરવાના સહિયારા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાથે મળીને કામ કરવા માંગે છે.

4.8. કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો/સંદર્ભ

૧. MSW-104, (2015), ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

૨. આચાર્ય બિનોય, પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની ક્ષમતાવર્ધન માર્ગદર્શિકા, ઉન્નતિ વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાન, અમદાવાદ.

૩. પ્રજાપતિ સુરેશ. સંગઠન તાલીમ માર્ગદર્શિકા, ઓએસીસ પ્રકાશન, વડોદરા.

૪. રાવ, હેમીક્ષા (2009), વિકાસનું સમાજશાસ્ત્ર, પાશ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

૫. યુનુસ, મહમદ અને એલન જોવીસ (2000), વંચિતોનો વાણોતર, ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રકાશન. સુરેન્દ્રનગર.

૬. જોષી વિધુત (પ્રથમ આવૃત્તિ-2001), પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ. ગ્રામ પંચાયતના કાર્યો, પંચાયત પદાધિકારી અને કર્મચારીઓના કાર્યો અને ફરજો (૨૦૧૪), રાજ્ય ગ્રામવિકાસ સંસ્થા, અમદાવાદ અને પંચાયત ગ્રામ ગૃહનિર્માણ અને ગ્રામવિકાસ વિભાગ, ગાંધીનગર. ગ્રામવિકાસની કલ્યાણકારી યોજનાઓની રૂપરેખા, સરદાર પટેલ રાજ્ય વહીવટ સંસ્થા, અમદાવાદ

૭. ભટ્ટ. ઈલા 2. (પ્રથમ આવૃત્તિ-2007). ગરીબ, પણ છૈયે કેટલાં બધાં ? ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ

8. સંસાધનhttps://www.google.com/search?q=%E0%AA%B8%E0%AA%82%E0%AA%B8%E0%AA%BE%E0%AA%A7%E0%AA%A8&rlz=1C1GIWA_enIN614IN614&oq=%E0%AA%B8%E0%AA%82%E0%AA%B8%E0%AA%BE%E0%AA%A7%E0%AA%A8&aqs=chrome..69i57j0i512l9.1416j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8

9. પંચાયતી રાજ https://gujarativishwakosh.org/%

4.9. તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

૧. બ. નેતૃત્વ

૨. અ. વિકાસ

૩. ક. બળવંતરાય મહેતા કમિટી

૪. બ. ત્રિસ્તરીય

૫. અ. ગ્રામસભા

૬. ક. ઔદ્યોગિકરણ

BAOU
Education
for All

स्वाध्यायः परमं तपः

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ
સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ
સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્‌ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેંકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેંકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY
(Established by Government of Gujarat)
'Jyotirmay' Parisar,
Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481
Website : www.baou.edu.in